

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
Черкаський державний технологічний університет
Наукове товариство істориків-аграрників
Науково-дослідний інститут селянства

Сергій Корновенко
Валентин Лазуренко

СЕЛО. ХЛІБ. ГРОШІ.

*Податкова політика радянської влади
в українському селі у період НЕПу*

Черкаси
"Ваш Дім"
2004

УДК - 947.084.5/6 (477)
ББК - 63.3 (4УКР) 621
К-67

Рецензенти:

Вушин М.І. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету;
Морозов А.Г. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри новітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;
Тригуб П.М. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин, історії і філософії Миколаївського державного гуманітарного університету імені Петра Могили;
Мельниченко В.М. – кандидат історичних наук, доцент, голова Черкаської обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців.

Редактори:

Корновенко Л.В. (канд. філол. наук);
Шляхова В.В. (канд. пед. наук).

К-67

© **Корновенко С.В., Лазуренко В.М.** Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу. – Черкаси: "Ваш Дім", Видавець ПП Дикий О.О., 2004. – 188 с.

ISBN 966-96421-6-7

Монографію присвячено дослідженню особливостей становлення та поширення в роки нової економічної політики радянської податкової системи. Для викладачів, науковців, аспірантів, студентів, широкого читачького загалу.

Рекомендовано до друку Вченою радою Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (протокол №4 від 23 березня 2004 р.), Вченою радою Черкаського державного технологічного університету (протокол № 8 від 15 березня 2004 р.) та Радою Наукового товариства істориків-аграрників (протокол № 4 від 2 березня 2004 р.).

ББК 63.3 (4УКР) 621

ISBN 966-96421-6-7

© С.В. Корновенко,
© В.М. Лазуренко, 2004

Монографія не дійшла б до свого читача,
якби не усвідомлення важливості
вивчення історії свого народу
головою Черкаської обласної
державної адміністрації

**Вадимом Олексійовичем
Льошенком,**

за активного сприяння якого побачила світ
ця наукова книга.

Податкова політика – важливий інструмент впливу на суспільство. За допомогою продуманої, виваженої податкової політики можна ефективно регулювати такі складні соціально-економічні процеси як обсяг виробництва, структурні зміни суспільства, рівень життя населення, його політичну активність тощо. Питання про місце та роль податкової системи в українському селі особливо важливе в сучасних умовах, коли в Україні формується нова економічна модель функціонування аграрного сектору народного господарства. Політичні, державні діячі, економісти повинні усвідомити досвід історії в тому, що виважена податкова політика в аграрному секторі – запорука економічного процвітання України. І навпаки: в разі ігнорування корінних інтересів села, його суспільно-економічних потреб, незбалансованості податкової політики, економіка України ще довгий час буде знаходитися в кризі. Зрозуміло, що побудова нового неможлива без урахування минулого досвіду, вивченню якого сприятиме пропонована читачеві монографія “Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу”.

---

*Присвячується світлій пам'яті
Романа Даниловича Ляха*

ВСТУП

Одну з характерних рис утвердження незалежної Української держави становить національно-культурне відродження. Його складовим чинником, без сумніву, є зацікавленість усіх верств нашого суспільства ключовими аспектами української історії.

Важливі сторінки історії України ХХ ст. до недавнього часу були для широкої громадськості або “білими плямами”, або подавалися у вкрай спотвореному вигляді. Лише із здобуттям Україною незалежності відбувається подолання такої ситуації.

Сучасні трансформаційні процеси в аграрному секторі економіки України стимулюють звернення як дослідників-фахівців, так і широкої громадськості до специфічних особливостей перебігу аграрних перетворень, що мали місце в українському селі в добу НЕПу і які багато в чому схожі із нинішніми.

У загальному контексті історії України ХХ ст. однією з важливих є проблема радянської податкової політики в українському селі у період НЕПу. Інтерес дослідників носить об'єктивно-науковий характер, пов'язаний з відродженням української державності в 90-х рр. ХХ ст., якісно новим щаблем розвитку вітчизняної історичної науки. Неабиякого значення ця тема набула на сучасному етапі реформування аграрного сектора економіки України у зв'язку з виходом у світ 3 грудня 1999 р. Указу Президента України “Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки”.

Тривалий час, через всім тепер відомі причини, цензори пильно стежили за кожним друкованим рядком. Як наслідок такої політики до розгляду заборонених тем потрапили цілі

ласти й напрямки історії України. До заборонених, або висвітлюваних лише з односторонніх позицій, належала і проблема податкової політики радянської влади в українському селі у роки НЕПу. Зумовлено це було насамперед тим, що в традиційній радянській історіографії будь-якого часу ці роки зображувались виключно в радісних, мажорних, безпроблемних тонах. Однак, реальне становище селянства, його економічні відносини з радянською владою були далекі від зображуваної ідилії. Тому проблема податкової політики радянської влади в українському селі у відбудовчий період розглядалася та висвітлювалася лише виходячи з наперед визначеної "єдино вірної" та єдино можливої точки зору.

Хибність такого підходу очевидна. Вона полягає у неможливості об'єктивно оцінити складний, часом навіть суперечливий перебіг подій 1921-1928 рр., пов'язаний із життям українського села. Як правило, це було спрощене або й спотворене їх трактування. Податкова політика радянської влади в українському селі у досліджуваній нами період розглядалася як "доробок лєнінського генія", "поступки партії перед дрібнобуржуазною стихією" тощо. Поза увагою залишався той факт, що, по-перше, більшовики, і зокрема В. Ленін, відмовились від "політики воєнного комунізму" під тиском селянських мас, побоюючись втратити владу; по-друге, проекти НЕПу вже були розроблені есерами і В. Ленін лише вміло використав ці напрацювання опозиції. Зовсім не йшлося про те, що податкова політика крім конструктивних положень вносила й багато деструктивних моментів у життя українського селянства. Ретельно підкреслюючи класовість податкової політики на селі, радянська історіографія, як правило, замовчувала, що найбільше від неї потерпало власне незаможне селянство, про яке на словах саме і "підкувалася" правляча партія. Вітчизняні дослідники "ставили в заслугу" більшовикам те, що вони вірно зрозуміли суть податків, зокрема їх фіскальні функції. Однак, чомусь не говорилося про регулюючу

функцію податків, яку більшовики так і не змогли опанувати належним чином. Більшовики, які не змогли багнетами підкорити українське селянство, як "дрібно-буржуазну стихію", досягли бажаного, здебільшого, завдяки податковій політиці.

Заходи більшовиків у податковій сфері були спрямовані на розкол селянської маси, посилення антагонізмів на селі. Ці завдання вдало вирішувалися методами надання та скасування податкових пільг, термінами сплати податкових платежів тощо.

Не досить об'єктивно розкривались наслідки податкових нововведень на селі, робота податкових органів. Фактично ігнорувалося те, що українське село являло собою складний суспільний феномен як у політичному, так і соціально-економічному аспекті, його вплив на постреволуційні події.

Дана тема глибоко і комплексно не вивчалася вітчизняними дослідниками. Ступінь дослідженості даної проблеми характеризується також наявністю неточних, а нерідко і відверто хибних оцінок сутності податкової політики радянської влади в українському селі в роки НЕПу.

ПОДАТКОВА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ У РОКИ НЕПу: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ

1.1 ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Податковій політиці радянської влади в українському селі у період нової економічної політики присвячений цілий ряд досліджень. За інтенсивністю, характером та цілями висвітлення питання у вітчизняній історіографії можна виділити декілька етапів. Перший – 1920-ті роки ХХ ст.; другий – 1930-ті – I пол. 1950-х років ХХ ст.; третій – II пол. 1950-х – сер. 1960-х років ХХ ст.; четвертий – II пол. 1960-х – сер. 1980-х років ХХ ст.; п'ятий – сер. 1980-х – 1990-ті роки ХХ ст.

Однією з перших, присвячених піднятій нами проблемі, була робота М. Лівенського¹. Вона побачила світ у 1922 році. Праця носить виключно агітаційний характер. У ній автор доводить переваги радянської влади перед царською, закликає трудящих боротися із голодом. М. Лівенський негативно оцінює політику “воєнного комунізму” та продрозверстку, підносить на вершину геніальності закон про продподаток. Негативні моменти в новому оподаткуванні автор пояснює несподіваністю природного лиха, а не помилками керівництва. Далі автор популяризує закон про продподаток, переконуючи читачів в тому, що радянська влада, надаючи пільги потерпілому від лиха селянству, піклується про народ. Поза увагою дослідника залишається комплексний аналіз проблеми. У дослідженні відсутній статистичний матеріал, докази ґрунтуються на апріорній вірі автора у непогрішимість більшовицької влади.

Спробою з наукових засад розглянути проблему податків на селі характеризується робота А. Пешехонова². Для з'ясування тягара оподаткування автор залучив розрахунки Центрального Статистичного Управління України. Суттєвим недоліком дослідження є те, що А. Пешехонов обмежився лише деякими районами Харківської губернії. На нашу думку, робота була б більш репрезентативною, якби був залучений загальноукраїнський матеріал.

Аналізу фінансів радянських республік за період громадянської війни та два роки НЕПу присвячена брошура М. Альського³. Виконана вона на замовлення агітаційно-пропагандистського відділу ЦК РКП (б). У ній автор розглядає фінансово-податкову політику більшовиків на селі. Книзі властиві оглядовість, загальність висновків, політична заангажованість. Цікава вона тим, що її автор, як це не парадоксально, об'єктивно критикує “воєнний комунізм”, наводить реальні наслідки його запровадження.

Ґрунтовністю, широтою поставлених завдань, великою кількістю залученого матеріалу відзначається монографія А. Валенштейна⁴. Автор дослідження ретельно описує та аналізує податкову політику більшовиків на селі у 1918-1919 рр., окремо 1920-21 рр. та 1922-1923 рр. Заслуга А. Валенштейна в першу чергу полягає в тому, що він відновив матеріал по вилученню податків за 1918-1919 рр. Дослідник, детально аналізуючи податкову політику більшовиків на селі у 1921-1923 рр., з'ясував причину розбіжностей між бюджетними та масовими даними. Він довів, що центр володів не завжди вірною інформацією стосовно ходу виконань податкових зобов'язань селянством. Монографія А. Валенштейна була б повнішою, якби він досліджував податкові платежі не лише селян Росії, а й України.

У роботі М. Гуревича⁵ досліджується податкова політика більшовиків на селі у порівнянні з податковою політикою

царату. Хронологічні рамки дослідження обмежуються 1923 р., а територія – адміністративними межами Харківської губернії. Це пояснюється тим, що Харків став столицею Радянської України. Точкою відліку для дослідження довоєнних податкових зборів став 1892 р. Як з'ясовує дослідник: „тільки тому, що ні оподаткування, ні інші елементи, введені до кола нашого дослідження, не виявляють якихось суттєвих відмінностей у порівнянні з найближчими роками”⁶. Новим елементом став порівняльний аналіз московської та української продподаткових систем обкладання. М. Гуревич доводить, що українська продподаткова система виходила із необхідності надання полегшення для незаможних селянських господарств. Московська система оподаткування встановлювала податкові ставки по окремим врожайним районам у залежності від наявності скотарських господарств.

Марксистською ортодоксальністю характеризується дослідження П. Попова. Автор скептично ставиться до ринкових методів управління економікою. Стверджує думку про те, що податкова політика більшовиків повинна спрямовуватися на реалізацію виключно інтересів держави: “викликати до життя такі процеси, які не виявлялись, але які в інтересах держави, державі необхідні”⁷.

Оригінальністю поглядів виділяється праця А. Большакова⁸. Її автор, полемізуючи з прорадянськими дослідниками, твердить, що останні, при співставленні царської та більшовицької податкових політик на селі, не враховували економічних особливостей довоєнного та поствоєнного українського села. А. Большаков зауважує, що, незважаючи на всі підрахунки статистів, реального покращення добробуту на селі не спостерігається. І він пояснює це тим, що “по-перше, населення села позбавили заробітків від промислів, промисловості, міста; наприклад, у 1922-23 рр. воно отримало цих прибутків, в порівнянні з 1912-13 рр., менше на 1,5 млрд. крб. По-друге, якщо тепер

на одну душу сільського населення припадає більше 90% прибутку від сільськогосподарської продукції, а 10 років тому – 85%, то купівельна спроможність того ж таки пуда борошна впала у порівнянні з довоєнним пудом того ж борошна; наприклад, у 1914 р. за пуд борошна (житнього) можна було придбати 6,3 аршини ситцю, а тепер не купиш і 3”⁹.

Свої наукові пошуки А. Большаков продовжив у монографії “Деревня 1917-1927”¹⁰. У цій роботі автор здійснив ретроспективний аналіз тягаря обкладання землі, починаючи з XVI століття. Об'єктом дослідження стало обкладання землі у XVI ст., першій половині XVII ст., 40-х роках XIX ст., 70-90-х роках XIX ст., 20-х роках XX ст.

Таким чином, в історіографії 20-х років XX ст. прослідковуються різноманітні тенденції у висвітленні податкової політики радянської влади в українському селі у період НЕПу. Даному етапу історіографії властивий плюралізм думок, незалежність окремих авторів від політичної кон'юнктури. Дослідники дозволяють собі критику податкової політики радянської влади. Окреслюються і основні положення радянської історичної науки, які в подальшому будуть домінувати, заперечуючи будь-яку альтернативу. Разом із тим, дослідники 20-х років оперують матеріалом, що потребує перевірки, уточнення. Як безпосередні учасники подій, вони не повною мірою об'єктивні та неупереджені автори. Їх роботам властивий поверховий, а іноді – відверто агітаційний характер, далекий від науковості та історизму.

Другий етап датується 30-ми – першою половиною 50-х років. Однією з перших була монографія М. Залеського¹¹. На книзі відчувається вплив ідеологічної кон'юнктури, пов'язаної з культом особи Й. Сталіна. Автор зробив спробу комплексного аналізу податкової політики більшовиків на селі. Це є незаперечною перевагою роботи у порівнянні з попередніми аналогічними розробками теми. Однак, основна увага дослідника прикута до російської податкової

системи та загальносоюзної, тому не стало об'єктом наукового аналізу. М. Залеський упереджено, з наперед визначеної "єдиноможливої" точки зору висвітлює цю складну проблематику.

Огляд розвитку радянської фінансової системи у 20-х роках ХХ ст. – предмет дослідження В. Дяченка¹². Автор вивчає в цілому етапи становлення тодішньої податкової системи. Побіжно він зупиняється і на податковій політиці більшовиків на селі. Знову ж таки українське село і податкова політика в ньому розглядалися крізь призму загальносоюзної. Українська податкова система на селі не стала об'єктом дослідження В. Дяченка.

Робота Є. Генкіної¹³ присвячена питанням податкової політики на селі з 1917 по 1921 рр. Автор доводить "вимушеність" політики "воєнного комунізму" умовами боротьби більшовиків за владу. Є. Генкіна підкреслює "чуйність" правлячої партії до страждань народу, аналізує декрет про заміну продрозверстки продподатком, а також перший рік виконання цієї постанови. Перехід до НЕПу автором монографії пов'язується з геніальною далекоглядністю В. Леніна. Й. Сталін змальовується у рожевих фарбах, як продовжувач справи В. Леніна і справжній більшовик. В цілому книга Є. Генкіної – ода радянській податковій політиці. Варто зазначити, що вперше автором були введені в обіг нормативні юридичні акти радянської влади, твори її керівників.

Отже, для історіографії цього етапу властиве однобічне, єдино можливе трактування податкової політики радянської влади на селі у 1921-1928 рр. На відміну від попередньої доби, в історіографії 30-х – першої половини 50-х років ХХ ст. відсутня жива дискусія. Дослідження проводяться в задалегідь визначеній системі координат. Тому не дивно, що відображена у роботах цього часу реальність далека від справжньої.

Третій етап у вивченні податкової політики радянської

влади в українському селі у період НЕПу тривав з другої половини 50-х до першої половини 60-х років ХХ ст. Вагомим внеском у розробку проблеми формування аграрної податкової системи стали праці Г. Мар'яхіна¹⁴⁻¹⁶. Характерною рисою цих робіт є те, що автор комплексно аналізує податкову систему СРСР, робить екскурси в її минуле, іноді дає об'єктивну оцінку ходу виконання податкових кампаній. Однак автор не підходить критично до розкриття суті податкової політики більшовиків на селі. Всі заходи партії у цій справі розцінює як єдино можливі. Г. Мар'яхін не вбачає альтернативи тій податковій системі, яку описує.

У цей же час виходять роботи М. Ігошиної¹⁷⁻¹⁸, присвячені безпосередньо продподатку та його застосуванню на практиці. Однак автор, зупиняючись на соціальних наслідках його запровадження, не говорить про те, що він стимулював соціальну, майнову диференціацію селянства. М. Ігошина наголошує лише на тому, що продподаток сприяв союзу робітничого класу та селянства, не розкриваючи багатогранну значущість продподатку у соціальній сфері.

Третій період у вивченні даної теми припадає на час так званої "хрущовської відлиги". Йому властивий, як і самій "відлизі", суперечливий характер. З одного боку, історична наука позбавилась офіційних догм, пов'язаних з культом особи Й. Сталіна, а з іншого – їй були нав'язані нові історичні міфи. Так, зокрема, не розкривались всі наслідки податкових нововведень для українського селянства у 1921-1925 рр. Продподаток продовжували розглядати лише як засіб покращення союзу робітничого класу з селянством, і не більше.

Четвертий етап у дослідженні податкових платежів українського селянства у 1921-1928 рр. тривав з другої половини 60-х до середини 80-х років ХХ ст. Податкова політика радянської влади на селі у 1924-1925 рр. стала безпосереднім об'єктом вивчення М. Соколова¹⁹. Вчений з'ясував шляхи та напрями еволюції натурального

оподаткування селянства у зазначений період. Він справедливо підкреслював її подальшу грошовизацію. Варто зауважити, що суттєвим недоліком роботи М. Соколова стала його упередженість, притаманна епосі правління Л. Брежнева. Результати були б змістовнішими, якби стосувалися не лише податкових платежів рязанського селянства, а сільського населення й інших регіонів.

Аналізу проблем, що мали місце в сільському господарстві України у 20-х роках ХХ ст. присвячені монографії Р.Д. Ляха²⁰, С.В. Кульчицького²¹.

Питанням радянської податкової політики у доколгоспному селі присвячений науковий доробок В. Данилова²². Автор справедливо відзначає, що "податки служили головним джерелом матеріальних коштів, необхідних для економічного, культурного та політичного розвитку країни"²³. Важко не погодитися з думкою історика про те, що "податкова політика знаходиться у складній системі прямих та зворотніх зв'язків з політичною та соціально-економічною реальністю". Разом із тим, дискусійним є положення автора щодо прогресивності радянського оподаткування села у порівнянні з царською системою податкових платежів сільського населення. Викликають критику висновки вченого про те, що податкова політика більшовиків на селі у роки НЕПу захищала інтереси незаможних верств селянства. Ретельний аналіз свідчить, що часто-густо податкові платежі для економічно слабких селянських господарств були непосильними, а терміни їх сплати лягали на селянську сім'ю. Щоб їх сплатити незаможники продавали останнє, залишаючись ні з чим.

У 1981 році побачила світ праця М. Соколова²⁴. У ній дослідник продовжив вивчення проблеми, розглянутої у роботі "Налоговая политика Советского государства в конце восстановительного периода (1924-1925)". Автор з'ясовує теоретичні та практичні аспекти становлення податкової

політики на селі, як однієї з форм господарських зв'язків міста та села. Книга написана із залученням широкого архівного матеріалу, що сприяє чіткішому осмисленню складних соціально-економічних процесів на селі. Однак, М. Соколов некритично підходить до розкриття такої складної проблеми, як податкова справа на селі. Він повторює міфи, вже сформовані радянською ідеологією та вітчизняною історіографією. Монографія географічно охоплює лише територію РРФСР, дані по Україні наводяться в обмеженій кількості, лише як ілюстрації.

Серед робіт повоєнних істориків-аграрників слід виділити працю П. Денисовця та О. Єрмака²⁵. У ній на матеріалах Української РСР розглядається класова спрямованість і соціальні засади податкової політики радянської держави щодо селянства в 1921-1929 рр. та показано її роль у регулюванні соціально-економічних відносин на селі.

Особливої уваги заслуговує монографія С.В. Кульчицького, С.Р. Ляха, В.І. Марочка²⁶ у якій при аналізі соціально-економічних процесів у житті сільського населення України в 20-х роках ХХ ст. чільне місце відводиться податковій справі на селі, історичним особливостям її запровадження. Так, автори справедливо зауважують, що "під впливом воєнного комунізму селянське господарство дедалі більше занепадало. Селянин, у якого вилучалися надлишки продукції, втрачав інтерес до господарювання і до максимуму скорочував посіви"²⁷.

Отже, історіографія даного етапу характеризується поверненням до неосталінізму, замовчуванням важливих сторінок історії України ХХ ст., штучним утворенням так званих "білих плям". Лише окремі дослідники, і то в завуальованому вигляді, змогли відстоювати свої позиції, відмінні від офіційної історичної науки. Недарма даний період часто називають "епохою застою".

П'ятий період в історіографії даної теми припадає на

другу половину 1980-х – 1990-ті роки. Він збігається з глибинними змінами, яких зазнало українське суспільство під час перебудови та проголошення незалежності України. Це дало поштовх до розвитку якісно нового етапу вітчизняної історіографії.

В цей час проблема податкових платежів українського селянства розглядалася в статтях О.М. Мовчан²⁸. Автор аналізує податкову політику радянської влади в аграрному секторі економіки України в умовах голоду, який охопив республіку в 1921-1923 рр. Основну увагу дослідниця зосередила на причинах лиха, його хронологічних межах. Разом із тим, О.М. Мовчан висвітлила і окремі аспекти нової податкової політики радянської влади. Автор справедливо зауважила, що “основним джерелом створення продовольчих та насінневих фондів був продподаток, уведений замість розкладкової системи хлібозаготівель. Проте внаслідок відсутності товарної продукції у більшості селянських господарств він запроваджувався формально, в адміністративно-примусовому порядку”²⁹. Важко не погодитися з дослідницею у тому, що українські селяни “тих районів, де був неврожай не звільнялися від продподатку, як це робилося в РРФСР”³⁰.

Аналізу податкової політики радянської влади в українському селі у 1919-1920 рр., як складової частини комуністичної доктрини під час її реалізації, присвячене дослідження С.В. Кульчицького³¹. Автор розкриває еволюцію економічних, політичних поглядів більшовиків. Дослідник переконливо доводить, що “здійснені кроки в напрямі комуністичного будівництва вимагали не податку, а продрозкладки”³². І це чудово розуміла правляча партія. Уже згодом, запровадивши НЕП, В. Ленін, щоб виправдати свої помилки, почне говорити, що продрозверстка була викликана умовами воєнного часу. Хоча насправді продрозкладка – це шлях, передбачений програмою РКП(б). Подальшого розвитку ідеї С.В. Кульчицького, набули у

його наступній роботі³³. У ній аналізуються закономірності розвитку УСРР в перше десятиліття після встановлення радянської влади. Автор зосереджує увагу на розгляді концепцій економічної та соціальної політики більшовиків. Вчений торкається і питань податків та їх запровадження на практиці. Так, пояснюючи причини запровадження продрозкладки, С.В. Кульчицький пише: “Від початку було зрозуміло, що будована на ревізиціях селянської продукції соціально-економічна система є не тривкою. Чому ж до 1921 року такий курс не здавався Леніну економічно неможливим і політично небезпечним? Чи існував чинник, який перекривав негативні наслідки розкладки? Так, існував. Це був розрахунок на світову революцію”³⁴. Варто погодитися із тезою дослідника про те, що НЕП став ще й результатом переходу від концепції “світової революції” до концепції “капіталістичного оточення”. Отже, запровадження нового оподаткування теж стало наслідком такого переходу. Це докорінно змінює встановлені радянською історіографією погляди на дану проблему.

Комплексним дослідженням проблеми діяльності сільськогосподарських кооперативних організацій по обслуговуванню селянських господарств є монографія А.Г. Морозова³⁵. Чільне місце в ній присвячене висвітленню досвіду нагромадження та ефективного використання необхідних селянству грошових коштів виробничого призначення. Автор побіжно розглядає і питання податкових платежів селян, тягар оподаткування. Він зазначає: “слід однозначно підкреслити жорстокість тогочасної податкової політики в аграрному секторі народного господарства”³⁶.

У роботі В.В. Калініченка³⁷ проаналізована низка питань, що стосується індивідуального селянського господарства України в період 1921-1929 рр. Розкритий вплив НЕПу на економіку села, оглядово характеризується податкова система на селі. Автор справедливо зауважує,

що "більшовики рішуче проводили класову лінію в оподаткуванні"³⁸.

Розкриваючи проблему встановлення радянської влади в Україні у 1917-1920 рр. Я.Й. Малик³⁹ висвітлює і економічний аспект проблеми. Він зазначає, що метою проголошення радянської влади в Україні була "організація продовольчих і сировинних поставок у Росію" з України. Вилучення хліба більшовики здійснювали примусовими методами через продовольчі загони⁴⁰.

Соціально-економічні і культурні процеси в Україні у контексті національної політики радянської держави (20-ті – середина 30-х рр. ХХ ст.) перебувають у центрі уваги дослідження Л.М. Новохатка⁴¹. Розкриваючи цю проблематику автор звертає увагу і на питання, пов'язані з НЕПом. Безпосередньо він зазначає: "НЕП не був закономірністю соціально-економічного розвитку країни за умов радянського ладу. Він виник як засіб досягнення конкретних господарських та політико-економічних завдань"⁴².

Проблемі продовольчої політики радянської влади в Україні у 1920-1930-х рр. присвячене дослідження Б.І. Хорошуна⁴³. В одному з розділів автор аналізує декрети ВЦВК та ВУЦВК "Про продподаток", відзначає відмінності українського декрету від російського. Справедливо зазначається, що "стягнення продподатку, як і продрозверстки, здійснювалося адміністративно-репресивними методами"⁴⁴.

Глибшому розумінню поставленої нами проблеми, і особливо аспектам податкового тиску на економічно міцні селянські групи, є наукова стаття сучасного українського дослідника В. Адамського⁴⁵. У ній зокрема подається матеріал про особливості встановлення на селі пільгового податку для колективних господарств та про грабіжницький підхід радянської податкової системи до індивідуальних господарств.

Значний внесок у розробку проблеми більшовицького податкового тиску на українське село зробила О.І. Ганжа⁴⁶. Вона, зокрема, зробила висновок, що "відмова від політики воєнного комунізму і перехід до НЕПу означав, що головним чинником в економічних взаєминах держави і селянства ставав податок"⁴⁷.

У 90-х роках ХХ ст. активізується інтерес до історії селянства і з боку зарубіжних істориків. Так, Р. Конквест⁴⁸ перший розділ своєї роботи присвятив аналізу подій 1917-1927 рр. Особливу увагу автор приділив питанням, пов'язаним із переходом до нових пріоритетів в оподаткуванні, сутності НЕПу, політичної доктрини більшовиків. Розкриваючи їх, дослідник на широкому фактологічному матеріалі доводить, що під час голоду 1921-1923 рр. в Україні радянська влада запроваджувала "державну політику перекладання максимуму тягарів на найменш "лояльних", була не здатна зарадити лихові"⁴⁹. Важко не погодитись з думкою автора, що необмежене примусове вилучення хліба в 1921 р. замінили податковими заходами. Однак, в Україні їх запровадження відкладалося "аби зібрати якомога більше зерна для нагальних потреб"⁵⁰. У своїй монографії Р. Конквест характеризує і загальну концепцію НЕПу. Вона, на думку автора, зводиться до тези В. Леніна: "Величезна помилка думати, що НЕП поклав край тероріві. Ми ще повернемося і до терору економічного"⁵¹.

Закордонний дослідник Д. Хоскінг⁵², вивчаючи історію СРСР, окреме місце присвятив і з'ясуванню питань, пов'язаних із запровадженням НЕПу, нового оподаткування селянства. Він зауважував: "Скасування хлібних реквізицій мало серйозні економічні наслідки. Продподаток давав селянам впевненість в тому, що надлишки сільсько-господарських продуктів вони можуть продавати"⁵³. Розкриваючи політику радянської влади щодо всіх верств тогочасного суспільства, автор не безпідставно твердив:

“Ставлення до селян було ще гіршим”⁵⁴. Далі він розкриває цю тезу: “В особі селянства більшовики мали справу з єдиним класом, що зберігся з дореволюційних часів у своєму першозданному вигляді”⁵⁵. Аналізуючи політику радянської влади в аграрному секторі економіки, Д. Хоскінг доводить, що “політика уряду в сільському господарстві лише ускладнювала ситуацію. Найбільш економічно потужні селяни відчували непомірний тягар оподаткування, на них тиснули і політично”⁵⁶.

Білоруські вчені А. Бодак, І. Войнич, Н. Волчек та інші, вивчаючи політику “воєнного комунізму”, НЕП, справедливо наголошують на тому, що після громадянської війни “у скрутному становищі знаходилося селянство”⁵⁷. Не викликає сумнівів і теза, що “дріблення великих володінь, зрівнялівка, продрозверстка – зумовили ізоляцію селянства, повернення його до натурального господарювання”⁵⁸. Однак, заслуговують критичного аналізу такі положення згаданих нами вище вчених: 1) говорячи про запровадження продподатку, вони його чомусь називають “державним податком”⁵⁹; 2) розкриваючи еволюцію податкових нововведень на селі, білоруські історики єдиний продподаток розуміють як “єдиний податок”, тим самим деформуючи його сутність⁶⁰; 3) продовжуючи дослідження податкової політики радянської влади на селі, білоруські науковці припускаються помилки. Так, вони твердять: “В 1924 р. продподаток був замінений єдиним сільськогосподарським податком, що вилучався, переважно, в грошовій формі”⁶¹. Насправді, був запроваджений в 1923 р. і вилучався впродовж 1923/1924 сільськогосподарського року в натуральній та грошовій формах. У 1924 р. єдиний сільськогосподарський податок вилучався виключно у грошовій формі.

Автори комплексного дослідження під редакцією В.П. Дмитренка⁶², розкриваючи проблему НЕПу, з'ясовують питання її авторства, заходи радянської держави під час голоду 1921-1923 рр., в тому числі й на Україні,

податкову політику радянської влади в селі. Варто погодитися з твердженням авторів, що “більшовикам було звідки взяти знання про те, як перебудувати економіку. На озброєння були взяті ідеї стимулювання сільськогосподарського виробництва завдяки диференційованому оподаткуванню”⁶³. Разом із тим, дискусійним, на нашу думку, є висновок про те, що боротьба з голодом 1921-1923 рр. “вперше в історії проводилась як широка державна кампанія. Були мобілізовані всі заклади, підприємства, кооперативні, профсоюзні, молодіжні організації, Червона Армія”⁶⁴. Наведені авторами дані не повною мірою відповідають тогочасній реальності. Так, зокрема, про голод в Україні замовчувалось аж до 1 грудня 1921 р. Хоча про те, що він охопив Україну було зрозуміло ще в червні 1921 р. Дослідники не зважили на цю обставину.

Російські історики⁶⁵, вивчаючи суспільно-політичні, економічні проблеми 20-х років ХХ ст., аргументовно доводять, що “більшовики використовували “воєнний комунізм” не тільки як вимушений засіб, але і як інструмент переходу до нового суспільного ладу”⁶⁶. Відійшовши від позиції радянської історіографії в оцінці НЕПу, вони пропонують іншу інтерпретацію причин, що зумовили перехід до неї, якісно нові концептуальні засади в її розумінні: “Перехід до НЕПу був вимушеним кроком. По-перше, на початок 20-х років не виправдались розрахунки більшовиків на світову революцію: потрібно було будь-якими засобами вижити. Опиратися лише на державний примус було не можливо”⁶⁷. В цьому позиція російських вчених перегукується з точкою зору українських істориків.

У наступній роботі російських істориків⁶⁸ з приводу продподатку 1921 р. справедливо стверджується, що в його основу були покладені принципи сільськогосподарського податку осені 1918 р. Серед найважливіших вони виділяють “створення надійного джерела поповнення державних ресурсів, відновлення індивідуального

селянського господарства та його економічне регулювання державою”⁶⁹. Варто погодитись і з тезою про те, що “в податковій практиці поєднувався старий розверсточний принцип оподаткування по губерніям, повітам тощо, і новий, неповський принци, що встановлював обмежене коло об’єктів оподаткування”⁷⁰.

Об’єктивність викладу матеріалу, концептуальна стрункність – характерні риси роботи Н. Верта⁷¹. Досліджуючи сторінки історії селянства періоду НЕПу, автор аргументовано доводить: “Ще одним наслідком революції на селі була “архаїзація” селянства. Ця “архаїзація” виявилась в замкненості селянського суспільства на самому собі, в поверненні до натурального господарювання і зупинці механізму соціальної мобільності”⁷².

Отже, цей короткий історіографічний огляд свідчить, що: 1) історіографія з даної теми дослідження умовно поділяється нами на п’ять періодів. У своїй еволюції вона пройшла складний шлях від плюралізму думок, замовчування окремих питань до вироблення нових підходів, методів та принципів; 2) спеціального комплексного дослідження з даної проблеми не існує; 3) дослідники вивчали лише окремі аспекти обраної теми; 4) втрачена об’єктивність в оцінці податкової політики більшовиків в українському селі у роки НЕПу у зв’язку з тим, що історики виходили з наперед визначених ідеологічних засад.

1.2 ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Вирішення поставлених у монографії завдань вимагає відповідного джерельного забезпечення.

До першої групи джерел належать опубліковані партійні, урядові постанови, нормативні акти з питань податкової політики. Вони допомагають проаналізувати основні напрями податкової політики більшовиків в українському селі у роки

НЕПу. Більшість із них вміщені у таких збірниках: “Декреты Советской власти”, “Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства”. Так, у томах XII-XIII декретів Радянської влади містяться: “Постановление Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета о замене продовольственной и сырьевой развёрстки натуральным налогом”⁷³, “Предписание ВЦИК и народного Комиссариата продовольствия всем губернским продовольственным комиссарам и исполнительным комитетам выполнять только те постановления, связанные с введением натурального налога, которые сообщаются за подписями соответствующих должностных лиц”⁷⁴, “Постановление СНК об установлении продовольственного натурального налога на 1921-1922 годы для зерновых продуктов в размере не свыше 240 млн. пудов”⁷⁵. У 37 номері “Собраний узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства” за 1921 р. міститься “Декрет о натуральном налоге на молочные продукты”⁷⁶; у 38 номері – “Декрет о натуральном налоге на хлеб, картофель и масличные семена”⁷⁷; у 87 номері – “Декрет о возвращении к работе по своей специальности работников налогового дела”⁷⁸.

У номері 25 за 1922 р. міститься “Декрет об едином натуральном налоге на продукты сельского хозяйства на 1922-1923 г.”⁷⁹; у 67 номері – “Декрет об установлении единовременного общегражданского налога для воспособления сельскому крестьянскому хозяйству и ликвидации последствий голода”⁸⁰. У номері 75 за 1922 р. “Декрет о разрешении взимания трудгужналога в денежной форме с 1 января 1923 г.”⁸¹.

У номері 16 за 1923 р. міститься “Декрет о прекращении приёма натурой в уплату единого сельскохозяйственного налога за 1923-1924 бюджетный год и о передаче Народному Комиссариату Финансов налогового аппарата Народного Комиссариата Продовольствия”⁸².

Вище наведені документи дають змогу комплексно вивчити та розкрити сутність податкових платежів українського селянства, прослідкувати їх еволюцію, з'ясувати тягар оподаткування.

Уявлення про тактику та стратегію радянської держави в оподаткуванні селянства можна отримати, вивчаючи матеріали таких збірників: "Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам", "КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК", "КПСС в резолюциях і рішеннях съездов, конференцій і пленумов ЦК", "КПУ в резолюциях і рішеннях".

Том 1 "Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам" включає рішення партії з 1917 по 1928 роки. Там містяться: "Постановление ЦК РКП(б), 14 мая 1921 г. Хозяйственная политика ВСНХ в связи с продналогом", "Резолюция XII съезда РКП(б), 25 апреля 1923 г. О налоговой политике", "Резолюция XIV конференции РКП(б), 27 апреля 1925 г. О едином сельскохозяйственном налоге"⁸³⁻⁸⁵.

У томі 2 "КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК" надруковані такі матеріали: "Резолюция X з'їзду РКП(б). Про заміну розверстки натуральним податком", "Резолюция X Всероссийской конференции РКП(б). Про економічну політику", "Резолюция XI з'їзду РКП(б). Про фінансову політику", "Резолюция XI з'їзду РКП(б). Про роботу на селі"⁸⁶⁻⁸⁹.

У 2, 3 томах "КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК" містяться: виступ В. Леніна "Доклад о замене развёрстки натуральным налогом. 15 марта 1921 г.", виступ В. Леніна на X Всероссийській конференції РКП(б) "Доклад о продовольственном налоге", "Резолюция XI Всероссийской конференции РКП(б). Очередные задачи партии в связи с восстановлением хозяйства", "Резолюция XII съезда РКП(б). О налоговой политике в деревне", "Резолюция

XIII конференции РКП(б). Об очередных задачах экономической политики", "Резолюция пленума ЦК РКП(б). 23-30 апреля 1925 г. Очередные задачи экономической политики партии в связи с хозяйственными нуждами деревни", "Резолюция XIV Конференции РКП(б). О едином сельскохозяйственном налоге"⁹⁰⁻⁹⁵.

До збірника "КПУ в резолюциях і рішеннях" включені такі резолюції та рішення: "Про продподаток і комнезами", "Економічна політика найближчого періоду (У зв'язку з постановами X з'їзду РКП)", "Сільське господарство і податкова політика", "Доповнення до тез ЦК РКП про роботу на селі", "Про господарське будівництво"⁹⁵⁻¹⁰⁰.

Другою групою опублікованих джерел, яка містить багато цінної інформації з питань конкретної реалізації податкової політики радянської влади в українському селі у 1921-1928 рр. є стенографічні звіти конференцій, з'їздів, доповіді на них партійних та державних діячів.

Так, зокрема, неабиякий інтерес для дослідника становить стенографічний звіт XIV конференції РКП(б)¹⁰¹. У ньому зафіксований виступ Цюрупи, в якому доповідач проаналізував стан сільського господарства України у 1924/1925 господарському році та його перспективи на 1925/1926 господарський рік. Чільне місце відводилось Цюрупою податковій політиці більшовиків на селі.

Питання формування нового податкового апарату широко обговорювалися на 2 конференції фінвідділів. Стенографічний звіт зафіксував доповідь члена колегії НКФ Ю. Шмідта "Про податкову політику"¹⁰². Доповідач звернув увагу на те, що податкового апарату на той час ще не існувало, що НЕП висунув нові завдання в галузі податкової політики на селі.

Змістовною виявився виступ Гринька на VII Губерніальному з'їзді Рад Київщини¹⁰³. У ньому доповідач неупереджено проаналізував хід виконання податкової кампанії на Київщині у 1925 р., навів відгуки селян з місць.

Одверта, не викривлена ідеологією інформація щодо податкової політики більшовиків в українському селі міститься у "Бюлетні VII Всеукраїнського з'їзду Рад"¹⁰⁴, звіті "Кременчугского губэкономсовещания"¹⁰⁵, стенографічному звіті "VII губернского съезда Советов Полтавщины"¹⁰⁶, "Отчёте ЦКК КП(б)У и НКРКИ УССР"¹⁰⁷.

Інформацію для роздумів та об'єктивних висновків містить у собі "Звіт робітничо-селянського уряду України за 1923-1924 рр."¹⁰⁸, у якому проаналізовано податкову політику більшовиків в українському селі на основі повідомлень з місць.

Цікаві дані про тягар оподаткування українського селянства надруковані у "Доклад Комиссии СНК Союза ССР по изучению тяжести обложения населения СРСР в 1924/1925 г."¹⁰⁹.

Висвітленню економічної ситуації в Україні при переході від продрозверстки до продподатку присвячений "Отчёт Украинского Экономического Совета Совету Труда и Оборона"¹¹⁰.

Фактичні дані цієї групи джерел розкривають ту помітну різницю, яка існувала між теорією та практикою в оподаткуванні українського селянства і яку так ретельно замовчувала вітчизняна радянська історіографія. Разом із тим, ці матеріали дозволяють з'ясувати дійсний стан речей у податковій справі в аграрному секторі економіки України 1921-1928 рр. Вони допомагають розкрити і реалізацію на практиці гучних гасел та ідей радянської влади в українському селі.

Третя група джерел представлена архівними матеріалами. Зберігаються вони у центральних та обласних архівах України. Основний масив архівних джерел почерпнуто у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГОУ) та Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВОУ).

Передусім це документи вищих партійних та державних органів республіки.

У ЦДАГОУ вивчалися переважно матеріали фонду ЦК КП(б)У (Ф. 1). Протоколи політбюро, документи оргбюро ЦК КП(б)У разом з матеріалами численних нарад при ЦК КП(б)У з питань проведення податкових кампаній, листування ЦК з губкомами партії, огляди діяльності губкомів за певні періоди, довідки та інформаційні зведення щодо ходу податкових вилучень на селі – стали основою для розкриття суті податкової політики більшовиків в українському селі у роки НЕПу. Вони дають уявлення про діяльність місцевих партійно-державних, податкових органів щодо реалізації податкової політики радянської влади в українському селі непівського періоду на практиці.

У ЦДАВОУ інформаційну цінність мають насамперед документи Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (Ф. 1), Народного Комісаріату Робітничо-Селянської Інспекції (Ф. 539), Раднаркому УСРР (Ф. 2), Української Економічної Народи при РНК УСРР (Ф. 3040).

Крім матеріалів центральних архівів при написанні монографії вивчалися документи державних і колишніх партійних архівів Черкаської, Київської, Полтавської областей. Серед них найбільш чисельну групу складають циркуляри, директиви, розпорядження, що надходили до місцевих органів влади з центру, звіти про роботу губернських, повітових, обласних та районних комітетів партії, постанови, доповідні записки тощо. Всі ці джерела дозволяють об'єктивно та неупереджено аналізувати податкову політику радянської влади в українському селі у відбудовчий період.

Окрему, цілісну четверту групу джерел і матеріалів, організованих у певні форми, що мали суспільне значення і соціально-культурне функціонування, складала періодика того часу. Питання податкової політики на селі, шляхи її удосконалення були предметом обговорення на сторінках

“Вестника финансов”, “Экономической жизни”, “Социалистического хозяйства” та інших друкованих органів.

Так, наприклад, у “Вестнике финансов” у номерах 43, 44, 45 за 1923 р. містяться матеріали про виконання єдиного сільгосподатку на практиці, про прорахунки партії у податковій політиці на селі, про роботу “податної агентури на місцях” тощо. У третьому номері цього ж журналу за 1924 р. опублікована стаття М. Ліфшица “Система обложения крестьянства в 1924/1925 г.”¹¹¹. Автор публікації здійснює обґрунтування суми податку, пояснює систему податків, дискутує з приводу самостійного обкладання, роз’яснює систему оподаткування худоби, землі.

Інформаційно насичені статті кореспондентів “Экономической жизни”. Так у номері 69 за 1921 р. у публікації “От развёрстки к продналогу”¹¹² мова йде про важливість податків в аграрному секторі, подається аналіз податків за часів царату, обговорюється питання норми податку. У 82 номері “Экономической жизни” за 1921 р. йдеться про порядок нарахування, вилучення податку¹¹³.

Цікава стаття опублікована у 1 номері цієї газети за 1922 р. “Письмо из Украины. Хлеб насущный”¹¹⁴. У ній аналізується перший рік податкової кампанії за умов НЕПу. Відверто говориться про слабкість продподаткового апарату на місцях.

Про злісні порушення законності, грубі перекирчування у роботі податкового апарату йдеться у статті “Итоги продналоговой кампании и дальнейшие задачи продорганов на Полтавщине”, надрукованої в 9 номері “Экономической жизни” за 1922 р.¹¹⁵

Про особливості перебігу податкового тиску на українське село, з точки зору тогочасної ідеології, черпаємо з матеріалів періодичних видань 20-х років минулого століття, в яких розкривається тогочасна атмосфера в селянському середовищі у зв’язку з насадженням більшови-

цької моделі реформування аграрного сектора економіки держави¹¹⁶⁻¹¹⁹.

Цінні відомості про податкову політику радянської держави та практику її виконання по відношенню до економічно зміцнілого в доколгоспний період селянства, містяться в збірниках спеціальних документів спеціально присвячених проблемі сільськогосподарського оподаткування на Україні¹²⁰⁻¹²¹.

Окреме місце належить зарубіжному збірнику документів та матеріалів “Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД (1918-1939)”¹²². Документи збірника виявлені у фондах двох російських архівів: Центральному архіву Федеральної Служби Безпеки Російської Федерації (ЦА ФСБ РФ) та Російському державному воєнному архіву (РФВА). Джерела, надруковані у збірнику, допомагають з’ясувати передумови переходу більшовиків до НЕПу, розкривають невідомі сторінки економічної, суспільно-політичної кризи 1920 р. У матеріалах відображена соціальна активність селян України, Росії, невдоволених політикою “воєнного комунізму”, перекирчуваннями в оподаткуванні і тощо.

Таким чином, проаналізована різноманітна за своїм характером джерельна база дозволяє неупереджено, об’єктивно висвітлити податкову політику більшовиків в українському селі у період НЕПу, розкрити її суть та наслідки запровадження на практиці. Вище вказані матеріали допомагають чіткіше прослідкувати динаміку податкових платежів українського селянства, результативність податкових кампаній. Вони дозволяють зясувати реальний стан речей в аграрному секторі економіки УСРР в роки НЕПу, подолати ідеологічні штампи минулого.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА НА ПОЧАТКУ 20-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

2.1 УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО ПО ЗАКІНЧЕННЮ РЕВОЛЮЦІЇ. ПОШУКИ ШЛЯХІВ ВИХОДУ З КРИЗИ

На початку 20-х років ХХ століття основна частина українських земель входила до складу УСРР. Їх територія складала 452 тис. км², на них проживало (за переписом 1920 р.) 25,5 млн. чоловік. Радянська Україна залишалася переважно аграрною країною: 20,9 млн. чоловік було сільським населенням і лише 4,5 млн. – жителі міст¹.

Бойові дії Першої світової війни і Української революції, які точилися на території України безперервно майже 7 років, припинилися. Соціально-економічні експерименти різних політичних сил в українському селі почали даватися взнаки. Вони кардинально змінили соціальну структуру села, його економічний уклад, реформували світоглядні засади селянства.

Залишаючись, як і до революції, більшістю населення країни, селянство якісно змінилося у своєму складі. Село стало більш середняцьким. Кількість бідняцьких господарств на 1921 р. зменшилася до 30% проти 65% у довоєнний 1913 рік. Кількість середняцьких господарств збільшилася у три рази: з 20-25% до 60-65% у зазначений період. Середняк став основною фігурою на селі².

Виснажене війнами, сільське господарство України в 1920 р. перебувало у стані занепаду. Загальна посівна площа в Україні скоротилася на 15%, а пшениці, жита, овса, ячменю – на 1/3³. Скорочення посівних площ поєднувалося із погіршенням якості їх обробітку,

Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу

зниженням врожайності. Валовий збір зернових культур зменшився у порівнянні з 1913 р. на 38,5%.

Колосальних збитків зазнало тваринництво. Гострий дефіцит великої рогатої худоби, яка використовувалася як тяглова сила, поставив село у катастрофічне становище, негативно позначився на веденні рільництва. Кінь, корова в селянському господарстві України були тим мінімумом, який дозволяв існувати, далі якого опускатися було нікуди.

Найбільше від воєнних лихоліть та економічних експериментів постраждало свинарство. Пов'язано це з продовольчою кризою, яку переживала країна у зазначений час, адже раціон свиней базується на тих же продуктах, що споживає і населення.

Занепад сил всієї країни призвів і до різкого загострення проблеми продовольчого постачання міст. У своїх доповідях з цього приводу нарком продовольства А. Цюрупа пояснював, що "через різке зменшення виробництва хліба, все, що ми маємо отримати для задоволення потреб пролетарських центрів все має бути вилученим із звичайної споживчої норми селян. Звідси витікає той висновок, що ніхто не дозволить без опору, активного чи пасивного вирвати в себе кусок з рота"⁴.

Негативно позначились воєнні роки і на демографії населення. Воюючі армії потребували постійного поповнення особового складу, що зумовлювало мобілізації. Мільйони чоловіків служили в арміях, значна частина їх загинула або повернулася покаліченою. 4,4 млн. чоловік у віці від 16 до 49 років стали інвалідами. Кількість чоловіків працездатного віку скоротилася на 25%⁵. Нестача палива, сировини, продовольства призвели до закриття фабрик, заводів. Пролетаріат розпадався, шукаючи засобів до існування. Робітники разом із сім'ями масово переселялися у сільську місцевість, поповнюючи лави сільського люмпінгу.

Таким чином, сільське господарство було деформованим.

Його організаційний план ґрунтувався не на звичайному ринку, а на стихійному ринку, що був створений під час війни і який повинен був зникнути з її припиненням. “Неприродна рівновага елементів господарства воєнного часу повинна була змінитися таким станом, який би відповідав конкретній дійсності”⁶.

У вітчизняній науковій думці радянського періоду наявність кризи 20-х років ХХ ст., яка охопила всі сфери соціально-економічного та суспільно-політичного життя радянських республік, визнавалася, але причини її пояснювалися виключно наслідками бойових дій. Дійсно, на території України, де воєнні дії тривали, як уже зазначалося, безперервно майже сім років, народне господарство істотно постраждало. Та дистрофічна немічність виробництва, яка неухильно насувалася, пов’язана перш за все із спробами державної партії знищити ринковий механізм розширеного відтворення суспільного продукту. Економічна політика держави щодо селянства носила одверто споживацький характер. Селянин, у якого вилучали не лише надлишки сільгосппродуктів, а й споживчу норму, втрачав інтерес до господарювання, скорочував посівні площі. Саме в місцях активного стягнення продрозкладки відбувалось найбільше зменшення посівних площ. До таких районів, на думку П.П. Панченка, належали Харківська, Чернігівська, Полтавська губернії⁷. Це ті райони, де радянська влада утвердилася найперше. Економічна політика, яку згодом В. Ленін назве “політикою воєнного комунізму”, на нашу думку, була основною причиною кризи, що мала місце на початку 20-х років ХХ ст. в Україні.

Із припиненням соціальних потрясінь, широкі верстви населення очікували змін на краще, насамперед перегляду і відмови від силових, централізованих методів управління економікою. Як не дивно, але по закінченню війни, економічний тиск держави не послабився, а навпаки – посилювався. Запроваджувалися все нові та нові утопічні

форми форсованої побудови соціалізму. Так декретом від 6 грудня 1920 р. вводився безкоштовний відпуск продуктів населенню за картками, а постановою від 27 грудня 1920 р. скасовувалися грошові розрахунки за користування поштою, телеграфом тощо⁸. Пізніше, у лютому 1921 р., держава припинила обкладати населення грошовими податками. Було взято курс на цілковите скасування грошового обігу, ліквідацію Центробанку.

У промисловості “воєнно-комуністична” монополія здійснювалася гавками, централізованим постачанням підприємств готовою продукцією, її вилученням. Це була жорстка позаекономічна система. Вона назавжди поховала самоуправління, так широко деклароване більшовиками, породила нову соціалістичну бюрократію. Проблема, як примусити працювати виникла ще в перші дні після жовтневого перевороту, коли була проголошена війна економічним стимулам до праці. Країною та економікою потрібно було керувати, тому питання дисципліни, організації праці висунулись на перший план. З’явився позаекономічний примус, який існував і за часів царату. За нових умов він доповнився новими формами: судовими, військовими, репресивними тощо. Мова йде про загальну трудову повинність, про силове впровадження “комуністичних начал”.

Засоби примусу до праці, на думку В. Леніна, могли бути різноманітними: від “м’якого керівництва” до “різких форм диктатора”, від обліку та контролю до спеціальних судів, ревтрибуналів, від розстрілів на місці до трудових армій⁹.

Виступаючи на засіданні Президії ВРНГ ще у квітні 1918 р., В. Ленін висунув вимогу щодо посилення покарання за недотримання трудової дисципліни, аж до ув’язнення. Вперше в історії людства звільнення з підприємства переводилося із цивільного трудового права в кримінальне. Разом з тим, вождь більшовиків закликає

до всебічного та поглибленого вивчення і застосування системи Тейлора. До захоплення влади він називав її "науковою системою вижимання поту". При цьому висувалась безпідставна теза про те, що "російська людина – поганий робітник в порівнянні з передовими націями"¹⁰.

В. Ленін визнавав за доцільне застосовувати трудову повинність не лише до заможних верств населення, але й до трудового люду. Він закликав "карати немилостиво", "не жаліти диктаторських засобів", "не зупинятися перед варварськими методами боротьби проти варварства"¹¹.

Як твердять окремі дослідники, до початку революції уявлення соціалістів про новий лад було абстрактним. Головним, на їх думку, було захоплення влади. Меншовик Б. Ніколаєвський писав: "Не дивлячись на майже повальне прийняття соціалізму російською інтелігенцією кінця минулого і початку нинішнього століття, вивченням теорії соціалізму ми майже не займалися. Завдання знищення старого ладу настільки владно панувало над нашою свідомістю, що величні проблеми соціалізму нас майже не цікавили"¹².

Очевидно, вірніше буде сказати, що уявлення про майбутній лад більшовики мали. Базувалося воно на розробках даної теми К. Марксом та Ф. Енгельсом. Інша справа, що прихильники доктринального марксизму не рахувалися з реаліями життя, ставлячи за мету найшвидшу реалізацію своїх "вірних" задумів.

І все ж таки головним питанням того часу було питання про селянство, про пошук економічного союзу з ним. Сільське господарство – господарство дрібних власників, дрібних виробників, яке пов'язано з ринком безмежною кількістю зв'язків. Не дивно, що оголосивши війну ринку, більшовики розпочали її насамперед з селом – основним джерелом продуктивних надходжень до держави. Це і стало головною причиною продовольчої кризи 1920 р.

Українське селянство було невдоволене реквізицією

продовольства, заборонаю торгівлі після ліквідації фронтів. Селянські маси не мирилися з політикою воєнного комунізму і формою її впровадження на селі – продрозверсткою.

Продрозверстка була введена 11 січня 1919 р. Вона зобов'язувала селян здавати хліб державі за твердими цінами. У статті 1 декрету "Про розверстку між виробляючими губерніями зернових хлібів та фуражу, які підлягають відчуженню в розпорядження державі" викладався основний принцип оподаткування села: "Уся кількість хлібів, зернового фуражу, необхідна для задоволення державних потреб, розверстується для відчуження у населення між виробляючими губерніями"¹³. У подальшому вона поширювалася і на іншу сільсько-господарську продукцію: картоплю, льон, хутро, шкіру, м'ясо, молочні продукти. На практиці це означало, що продрозверстка фактично замінювала податкову і заготівельну системи. Єдиним заготівельником хліба оголошувалась держава в особі її органу – Наркомпроду. Держава брала на себе і функції постачальника продовольства населенню. Фактично, в країні заборонялася приватна торгівля, хоча юридично постанова РНК від 21 січня 1919 р. "Про заготівлю продовольчих продуктів" зобов'язувала органи радянської влади стежити за тим, щоб вільному гужовому підвозу продуктів на ринок (крім хліба, цукру, чаю, солі, м'яса та жирів) та їх продажу "не чинилося ніким ніяких перешкод чи ускладнень; винних віддавати під суд Революційного Трибуналу"¹⁴.

Державою встановлювалися точні зобов'язання по здачі сільськогосподарських продуктів для губерній, повітів, волостей, сіл і окремих селянських господарств.

Розверстка здійснювалася як натуральна повинність з примусовим відчуженням потрібної кількості продуктів, означала відмову від попереднього обліку надлишків. Офіційні документи того часу повідомляли: "розверстка

отримана владою, вже є сама по собі визначенням надлишків”¹⁵. Тому в селянина вилучалося все, навіть насіннєві фонди. До того ж, документ не встановлював кількість продрозверсток на один господарський рік.

Як вище зазначено, держава брала на себе функції розподілу продовольства між населенням. Це відповідало “Програмі комуністів (більшовиків)”: “Вперед до точного, планомирного розподілу продуктів робітничими організаціями – такий повинен бути клич свідомих робітників. Для більш успішного проведення в життя такого плану треба прагнути примусового об’єднання населення у споживчі комуні”¹⁶.

Справа в тому, що через залежність населення від продовольчого пайка партія досягала: 1) економічної диктатури; 2) політичної диктатури; 3) контролю над народним господарством, зокрема над фондами споживання; 4) тоталітарної за своєю природою влади у державі.

Було б помилкою твердити, що така система розподілу влаштувала лише партійні органи влади. Рівною мірою вона влаштувала і мільйони працюючих, які мали чудову нагоду за півціни, а то і дарма, отримати нормовані продукти. Обопільна зацікавленість мас і влади була важливим чинником запровадження “нових” форм розподілу. Для обміну продукції промисловості на селянську продукцію потрібно було мати необхідний запас ресурсів, отриманий внаслідок ретельно продуманої та проведеної збалансованої податкової політики. Однак, як свідчить історія, у більшовиків це погано виходило. Продрозверстка, як основне джерело формування ресурсів, сприяла занепаду сільського господарства. Ті ж ресурси, які державі вдавалося нагромадити, витрачалися на утримання армії, НКВС, партійних працівників. Заміна торгівлі держрозподілом була привабливою теорією, яку на практиці було важко або і неможливо реалізувати.

Отже, державі ніяк не вдавалося задовольнити мінімальні

потреби пролетарського населення у продовольстві.

Незважаючи на очевидні прорахунки в оподаткуванні села і постачанні міста сільгоспродуктами, центральне керівництво з другої половини 1920 р. посилює тиск на вільний ринок. 15 липня 1920 р. РНК РРФСР видає декрет “Про розрахункові операції”, невдовзі він набув чинності й на Україні. Він проголошував, що всі державні, громадські установи, підприємства, організації, які мають потребу будь в чому, зобов’язані звертатися у відповідні розподільчі організації. Купівля на вільному ринку заборонялася. Розрахунки могли здійснюватися лише у безготівковій формі¹⁷⁻¹⁸. Цим самим досягалася мета більшовиків – державне господарство відокремлювалося від ринкових економічних відносин.

До виконання продрозверстки залучались в першу чергу економічно сильні господарства, в другу – господарства середнього достатку. Як не парадоксально для влади, яка захищає інтереси злиденних, але до виконання продрозверстки залучалися і бідняцькі господарства. Хоча їх участь маскувалася за словесною завісою¹⁹.

Однак, хліба на селі було не так і багато, як уявляли більшовики. Не рідкісними були випадки, коли продзагони, прибуваючи в село, з’ясовували, що в поміщицьких економіях, у заможного селянства хліба не було. Він був або вивезений гетьманською владою в 1918 р., або проданий заможними селянами перед наступом більшовиків. Становище із запасами хліба катеринославські “Известия” в 1919 р. описували так: “В економіях та маєтках поміщиків запасів хліба майже немає, власники, враховуючи неміцність гетьманської та петлюровської влади, у свій час ліквідували їх. Подекуди залишені запаси розграбовані селянами або взяті військовими частинами. У багатьох маєтках хліба немає навіть для прохарчування робітників. Із насіннєвим матеріалом становище в губернії катастрофічне: насіння нема”²⁰. З Богодухівського та Лебединського

повітів Харківської губернії надходили такі ж повідомлення: "Розкладку в цілому неможливо виконати, бо більшість куркулів встигли свій хліб продати"²¹. Аналогічні відомості надходили і з інших районів УСРР. У них водночас зазначалось, що хліб є у бідняків та середняків. На них і припадав весь тягар оподаткування.

Характерною рисою продрозверстки була умовність її прогресивного обкладення. На практиці було неможливо співвіднести обсяг вилученого з тим, що дійсно мало господарство. Цьому було багато причин. Одна з них та, що для того, щоб вижити, селяни приховували частину наявного у господарстві продовольства.

Продрозверстка не вичерпувала зобов'язань селянства перед державою. У кінці 1919 – на початку 1920 р. більшовики впровадили загальногромадянські натуральні повинності: трудову, гужову - які включали в себе розчистку залізниць від снігу, заготівлю та перевезення дров, протуктів харчування, одержаних за продрозверсткою тощо. Спрямовані вони були на подолання паливної та транспортної криз²². У котрий раз партія, яка піддавала анафемі експлуатацію, застосовувала її у власних цілях.

До кінця 1920 р. зберігалися грошові податки. Їх значення для державного та селянського бюджетів було мізерним. Продовжувала існувати система місцевих податків та зборів²³.

Податковий тиск на селянські господарства поступово, а іноді й стрімко збільшувався. У 1920/1921 господарському році податковий тиск становив 25,1% умовно-чистого прибутку²⁴. Як зазначав В. Ленін: "Розверстка на селі заважала підйому виробничих сил і стала основною причиною глибокої економічної та політичної кризи, з якою ми зіткнулися весною 1921 року"²⁵.

Отже, економічна політика держави по відношенню до селянства носила чітко виражений споживацький характер. Селянин втрачав інтерес до господарювання, скорочував

посівні площі. Цікава паралель: саме в районах активного здійснення продрозкладки відбувалося найбільше скорочення посівних площ. У першу чергу це стосується Чернігівської, Харківської, Полтавської губерній. "Селянин не лише був бідним, а й не хотів бути багатим"²⁶.

Викачування містом хліба з села, при одночасовому скороченні промислового виробництва, загострювало несквівалентний обмін між містом та селом. Взагалі ж, за часи революційних потрясінь відбувся перерозподіл народногосподарського прибутку на користь міста за рахунок села²⁷.

На стані сільського господарства України надзвичайно негативно позначилась продрозверстка 1920 р. На думку багатьох дослідників, зокрема С.В. Кульчицького, П.П. Панченка, Н. Верта, вона стала каталізатором повоєнної кризи в аграрному секторі. Через посилення у 1920 р. реквізицій у сільському господарстві різко скоротилося поголів'я великої рогатої худоби, свиней, овець. Однак більшовики продовжували вивозити продовольство з України до промислових центрів Росії. Заготовлену продукцію надзвичайно важко було постачати жителям міст. Справа в тому, що транспорт не справлявся з перевезенням. Причини цього були різноманітні: 1) відсутність палива; 2) пошкодження залізниць; 3) ремонт паровозів. У 1920 р. вантажообіг транспорту складав 23% від рівня 1913 р.

Катастрофічний стан в економіці призвів до невдоволення більшовицькою політикою, що вилилося у страйки робітників промисловості, селянські повстання, які в 1920 – на початку 1921 р. охопили Україну, Росію.

Так, наприклад, особливий відділ Південно-Західного фронту, роблячи короткий огляд ситуації в Україні у червні 1920 р., повідомляв: "Україна переживає чергову хвилю повстань. У Харківській, Донецькій та Чернігівській губерніях повстання носять перекидний характер і занесені

туди із сусідніх Курської, Катеринославської та Київської губерній, в яких повстання мають цілком організований характер. Коліскою повстань є Київська та Катеринославська губернії. Ці спалахи мають підстави в помилкових діях продзагонників”²⁸.

Таємний відділ ВЧК у своєму інформаційному зведенні за 16-30 червня 1920 р. подає таке: “Харківська губернія. В Ахтирському повіті у зв’язку з рішучими засобами по викачуванню хліба настрої селянства змінилися на гірше. Партія веде роботу слабко і селянство мало або зовсім не розуміє завдань Радянської влади”²⁹.

В. Антонов-Овсієнко доповідав: “На початок червня настрої селян Катеринославії в загальному та цілому не на користь Радянської влади. За даними на червень з 226 волостей (всього в губернії 278 волостей) нараховувалося: охоплених повстанням – 6, вражених... бандитизмом – 64, ворожих, але не активних – 91, лояльно-куркульських – 63, одверто радянських – 3. Перехід бідноти у банди повинен розглядатися, по-перше, як відображення стихійного процесу розшарування села, а по-друге, як помилка, що полягає в тому, що ми своєчасно не врахували моменту і не надали бідноті відповідної форми організації. Що стосується середняка, то він може бути прекрасним матеріалом для використання за умов, якщо ми: 1) зацікавимо його у грабунку куркуля; 2) дійсно будемо проводити нашу політику перекладу головного тягара на куркуля”³⁰.

Катеринославська губчека, роблячи звіти своєї діяльності з 15 липня по 1 серпня 1920 р. інформувала: “Серед селян намічається посилення ворожості до Радянської влади, у зв’язку із застосуванням репресивних засобів по виконанню продрозверстки. Спостерігаються випадки розпуску Рад і призначення на їх місце старости в результаті низки репресій виконання розверстки просунулося але бандитизм має ще значні

розміри, охоплюючи своїм впливом і ті верстви селянства, які були пасивні”³¹.

З інформаційного зведення за 1-15 серпня 1920 р.: **Настрій** населення гарний і бадьорий У повітах, які не були зайняті польсько-петлюрівськими військами, **настрій селян** петлюрівський і куркулі настроюють селян проти Радянської влади. Полтавська губернія. Ставлення селянства до комуністичної партії вороже. **Настрій населення** Олександрівського повіту петлюрівський. **Жителі** приховують зброю, навіть кулемети. Можна очікувати повстання”³².

З двотижневого інформаційного зведення таємного відділу ВЧК за 15-30 вересня 1920 р.: “Катеринославська губернія. Губернія являє собою несприятливий ґрунт для радянського будівництва. **Настрій** всіх верств населення незадовільний. Селянство настроєне вороже. Подільська губернія. У Вінницькому повіті Півківська та Люпинецька волості повністю відмовились від виконання продрозверстки. Ситуація стала настільки загрозливою, що продрправцівники відмовились працювати без підтримки загону. Донецька губернія. Селянство абсолютно не має уявлення про Радянську владу і компартію”³³.

Таємний відділ ВЧК, аналізуючи ситуацію в підвладних більшовиками районах Росії, України, свідчив: “Херсонська, Миколаївська губернії. Радянські заклади отруєні антисемітизмом. Повністю бездіють упродкоми, навіть трудове населення і робочі повітових міст по карткам абсолютно нічого не отримують. На вільному ринку хліб – 300 крб. У волосних та сільських радзакладах сидять одверті контрреволюціонери, їх нема ким замінити. Спостерігається розхлябаність, відсутність дисципліни в радянських закладах.”³⁴

Доповідь таємного відділу ВЧК про повтанський рух за станом на листопад 1920 р. містить наступні дані:

"Останній досвід врангелівщини довів, що українське куркульство і взагалі селянство начебто залишилися лояльними, але це ще не означає, що заможний елемент села безвідмовно приєднався до Радянської влади. Селянин-багатий боїться палиці поміщика, батога поліцейського і важкої данини губернатора, але він також боїться пролетарської послідовності в будівництві комунізму. Українське куркульство бажає самому стати "хазяїном" на селі, не залежати від міста і робітника. За три роки революції стільки влад перебуло на Україні, що "безвладдя" здається українському "хліборобові" якимось виликковним від всього зла "ідеалом"³⁵.

Поступово, до весни 1921 р. негативне ставлення селянства до розверстки виявилось повністю. Не бачити цього стало просто неможливим. А. Цюрупа повідомляв: "Кругом деморалізація, дезорганізація і винищення нашого апарату. Тільки на українському продовольчому фронті загинуло 1700 заготівельників"³⁶. Сам В. Ленін констатував: "Селянство, формою відносин, що у нас склалися, невдоволене, воно цієї форми відносин не бажає і далі так існувати не буде. Це беззаперечно. Ця воля його виразилась однозначно. Це – воля громадських мас трудящого населення"³⁷.

Апогеєм кризи став березень 1921 р. Країна була вражена звісткою про повстання у Кронштадті. Його підняли матроси, більшість серед яких склали селяни, невдоволені політикою воєнного комунізму. Більшовики стояли перед обличчям реальної загрози втратити владу. "Економіка весни 1921 р. перетворилася на політику: "Кронштадт"³⁸.

У Раднарком, ЦВК надходили листи, телеграми з місць з пропозицією "встановити норму податку". В пресі розгорнулася дискусія про нові підходи пролетарської держави до селянства. Варто підкреслити, що дискусії з аграрно-економічної політики між основними партіями

Росії, України точилися ще на початку жовтня 1917 р. Уже тоді на порядку денному стояли питання розробки нової, відмінної від царської, аграрної політики. Оскільки влада перейшла до рук більшовиків, то вони не прислухалися до голосу селян. Більшовики наполегливо впроваджували на селі свій аграрний курс, який був складовою частиною політики "воєнного комунізму". Він полягав у примусових реквізиціях сільгосппродукції, забороні торгівлі, встановленні кругової відповідальності за виконання продрозверстки. На відміну від них, політична опозиція враховувала настрої селян, випереджаючи у своїх програмних документах більшовиків. Однак, усунена від політичного керівництва державою, вона не могла на практиці реалізовувати положення своїх програмних документів. На початку 1921 р. М. Калінін не заперечував теоретичної першості меншовиків, есерів у розробці НЕПу. У бесіді з французьким делегатом III конгресу Комінтерну А. Морізе він підтвердив, що "радянська політика щодо селянства була та сама, яку завжди рекомендували меншовики та есери. Ніяка інша політика неможлива"³⁹.

В історіографії радянського часу панувала думка про те, що нова економічна політика покінчила з політичною, економічною кризою, яка загрожувала більшовикам втратою їх влади. Вихід з кризи ставився в заслугу виключно ленінському генію. При цьому до уваги абсолютно не бралось те, що контури економічної політики, названої новою, не являли собою теоретичного відкриття великої ваги. Для інших політичних партій, зокрема для РСДРП, політика, яка б відповідала вимогам ринку, була не новою, а нормальною, єдино можливою. Так, наприклад, 19 грудня 1920 р. фракцією РСДРП у Полтавській раді робітничих депутатів була оголошена декларація. Її економічна частина містила такі пункти:

1) закріплення за селянами вільновстановленої ними на колективних чи приватних началах землі, яка знахо-

диться в їх фактичному користуванні. Відмова від одвертого чи прихованого насадження комун;

2) нині діюча продовольча система повинна бути замінена новою, яка ґрунтувалася б на поєднанні таких начал:

а) заготівля продовольства через введення прогресивного (натурального) податку, розміри цієї норми встановлювалися б при залученні вільно обраних представників місцевого селянства;

б) державі залишається частина потрібного їй продовольства, заготовленого по договірним цінам із застосуванням у широких розмірах товарообміну;

в) дозвіл автономним споживчим об'єднанням та робітничим організаціям закуповувати хліб в межах державного плану, з передачею частини заготовленого ними хліба державним продовольчим організаціям.

Державі належить право реквізиції неправомірно утримуваних запасів у великих поміщиків. Будь-які загороджувальні загони скасовуються. Допускається за дозволом законодавчої влади та при наявності виняткових обставин вільно перевозити в міста зерно, борошно, продукти для вільного роздрібного продажу на міських ринках. Скасування місцевими органами влади встановлених т.зв. межових цін на монополізовані продукти.

5) Держава регулює розподіл за певним планом між окремими територіями найважливіших предметів масового споживання, таких як: землеробські знаряддя праці, сіль освітлювальні матеріали тощо. Для здійснення плану залучаються кооператорський приватно-торгівельний апарати.

б) У торгівлі держава відмовляється від регламенту, надає свободу приватним особам, крім тих випадків, коли регламент та монополія викликані винятковістю продуктів споживання: медикаменти та ін."⁴⁰

Отже, основні засади НЕПу були викладені до X з'їзду

Дільницької партії полтавською фракцією РСДРП. Вони були використані В. Леніним, привласнені ним.

За свободу приватного підприємства, допуск приватного капіталу у промисловість, за скасування монополії виступали і кадети. Свою програму під гаслом "економічного лібералізму" економісти-кадети друкували на сторінках журналів "Економіст", "Економічне відродження". Економісти-старорежимники, які працювали в радянських планових та господарських відомствах, пропонували "влитися якомога повніше у світове господарство", щоб забезпечити "притік зовні" засобів виробництва, предметів споживання. Вони твердили, що для відновлення народного господарства країни "необхідно мати 10 мільярдів карбованців золотом впродовж трьох років", що "ці гроші можна дістати шляхом дійсного зв'язку російського народного господарства із світовим"⁴¹.

Багато уваги приділялося і сільському господарству. Ленінська ідея кооперації заперечувалася, говорилося про те, що неправий той, хто "бачить в кооперації шлях до соціалізму"⁴². Представники "економічного лібералізму" пропонували знищити всі перешкоди на шляху розвитку приватного господарства на селі, основну ставку робити "не на бідного, а на міцного і сильного селянина-хазяїна"⁴³.

У листі від 23 червня 1921 р. підпільний ЦК партії есерів закликав до денационалізації промисловості та надання повної свободи приватному капіталу та підприємству. У цьому вбачався перехід до "раціональної" економічної політики", яка базувалася б на реальних можливостях⁴⁴.

Варто підкреслити і те, що пошуки нових економічних методів управління викликали гострі дискусії і в середині більшовицької партії. Так, Л. Троцький вважав, що перехід до ринкової економіки є відступом і капітуляцією перед "дрібнобуржуазною стихією"⁴⁵. Одностайно Л. Троцького ототожнювали радянську економіку перехідного періоду з

капіталізм. Не беручи до уваги тих складних соціально-економічних процесів на селі, що мали місце в 1917-1920 рр., Л. Троцький вважав селян однорідною масою, повністю ігноруючи майнову диференціацію та соціальну строкатість села. Вважаючи аграрний сектор економіки другорядним, менш вагомим, троцькісти пропонували основну увагу приділити індустріалізації – відродженню важкої промисловості, як бази пролетаріату, що був запорукою стабільності радянської влади. Л. Троцький та його соратники не розуміли або не хотіли розуміти невідповідності доктринального марксизму реаліям життя⁴⁶. Вихід із складної ситуації троцькістська група бачила у застосуванні методів примусу, запровадженні у життя гасла “перетрушування профспілок”, застосуванні воєнних методів на виробництві і на селі⁴⁷.

Іншою була стратегія М. Бухаріна на селі. У 1918 р., входячи до складу лівих комуністів, він підтримував ідею війни бідних селян проти багатих, а також розвиток колгоспів, силові методи комунізації села. Згодом його погляди еволюціонували у бік ринкових відносин. Метою комуністичної політики на селі, на думку М. Бухаріна, повинно стати відокремлення середнього селянства від кредиторів, об'єднання сільської бідноти. У роботі “Економіка перехідного періоду” він підкреслює, що дрібні товаровиробники повинні залучатися в організаційне господарство через сфери обігу. Союз пролетаріату із селянством розглядався ним як необхідність для утримання влади більшовиками. Еволюція селянських господарств, за програмою М. Бухаріна повинна була тривати декілька десятиліть. За цей час вони могли інтегруватися в загальний розвиток економіки через кооперацію. Індустрія повинна була служити інтересам села, розвиватися повільно, без диспропорцій, за рахунок накопичення внутрішніх капіталів. У своїй доповіді, роблячи висновки, М. Бухарін твердив: “В цілому усьому селянству потрібно сказати:

вбагачуйтесь, накопичуйте, розвивайте своє господарство. Ми повинні вести таку політику, в результаті якої біднота зникла б”⁴⁸.

Під час дискусії виступили представники так званої “робітничої опозиції”. Причиною, що зумовила економічну та політичну кризу в країні, вони вважали помилки партії та радянських органів влади, відсутність віри в сили робітничого класу, його господарчо-творчі здібності. “Робітнича опозиція” не безпідставно звинуватила ЦК РКП(б) в небажанні покращити становище робітничого класу. Вона вимагала передати управління народним господарством “всеросійському з'їзду робітників”. Члени “робітничої опозиції” були звинувачені В. Леніним, визнані ним “виразниками інтересів дрібнобуржуазної анархічної стихії”⁴⁹.

Таким чином, підсумовуючи вище наведене, є підстави твердити:

1. Економіка України в 1920 р. знаходилась у стані глибокої кризи.
2. Причиною кризи, її каталізатором стала економічна політика більшовиків, яку згодом Ленін назвав “політикою воєнного комунізму”.
3. “Політика воєнного комунізму” ґрунтувалася на засадах згортання ринку, насильницького вилучення продовольства із села (продрозкладка), примусового впровадження комун, колгоспів, заборони торгівлі, приватної власності, централізації економіки.
4. Економічний курс більшовиків на селі дедалі більше розорював селян. непродумана податкова політика на селі зумовлювала невдоволення селян, політичну кризу.
5. “Більшовицька, ленінська” НЕП (як і “Декрет про землю”) мала свій прототип у вигляді програмних документів політичної опозиції, у яких ідеї “змішаної” (державно-ринкової) економіки поєднувалися з ідеями політичної демократії.

6. Подібно до того, як 242 місцеві селянські накази, що лягли в основу “Декрету про землю”, надали більшовикам величезну послугу в боротьбі за владу, так й ідеї “змішаної” економіки забезпечили відновлення народного господарства після провалу “воєнно-комуністичних” експериментів.

7. Більшовики перетворили заходи на користь селян в “поступки”, винищивши в них ідеї народоправства.

2.2 СЕЛО І НОВА ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА

На початку 20-х років ХХ століття в економіці України, а зокрема в аграрному секторі, виникла складна ситуація, що нагадувала замкнене коло. Для збереження своєї влади більшовикам слід було покращити становище багатомільйонної селянської маси та працівників дрібно-товарної промисловості. Здійснити це було можливо лише переглянувши економічну теорію та практику марксизму, відкинувши доктринальність вчення, відчинивши замкнені двері товарно-грошовим відносинам, економічним стимулам виробництва. Відмова від політики “воєнного комунізму” – означала відродження ринкового способу господарювання і вимагала чималої рішучості від партійних лідерів. Тому і виник своєрідний колапс влади.

За таких обставин більшовики знаходять для себе оптимальне рішення: спрямовують відроджений капіталізм у річище державного капіталізму. Тим самим вони утримують владу в своїх руках, вибивають ґрунт з під ніг своїх опонентів. З цього приводу В. Ленін писав: “Усе питання – як теоретичне, так і практичне, полягає в тому, щоб знайти вірні засоби того, як саме слід спрямувати неминучий розвиток капіталізму у річище державного капіталізму, якими умовами обставити це, як забезпечити перетворення в недалекому майбутньому державний капіталізм у соціалізм”⁵⁰. Отже, перехід до нової економічної політики не означав поразку комунізації

українського суспільства, не означав і її відстрочку, а свідчив про нові методи реалізації комунізму. Наскрізна ідея – побудова комунізму – залишалася в силі.

Для досягнення мети більшовики залучили теоретичні надбання політичних опонентів: есерів, меншовиків, видавши їх за свої, перетворивши заходи на користь селянства в “поступки дрібнобуржуазній стихії”.

Перехід до НЕПу передбачав утримання влади в руках РКП(б) і лише як умову для цього – покращення матеріального становища сільського виробника, створення умов для економічного заохочення селянина у результаті своєї праці. Варто окремо виділити те, що мова йшла виключно про поступку економічного характеру. Про те, щоб наділити селян політичними правами і свободами абсолютно не йшлося. В селянській країні, якою була на той час Україна, гегемоном залишався значно менший за чисельністю прошарок суспільства – пролетаріат.

Продрозверстка, яка поширювалася не лише на зерно, а з 1920 р. й на інші види сільськогосподарської продукції, на початку 1921 р. стала неефективним і непопулярним на селі методом збирання податків. Період “великої законодавчої імпровізації” мав замінитися новою ретельно виваженою аграрною політикою. Потреби розвитку сільського господарства вимагали перегляду діючих законодавчих актів, всієї аграрної політики та практики. В першу чергу це стосувалося податкової системи.

Більшовики прекрасно розуміли, що надлишки є основою надходження до бюджету. Тому відновлення податків – єдиний шлях (паралельно із скороченням витрат) до зменшення, якщо не припинення паперових емісій, покращення фінансової системи країни, в цілому економічного становища. Повернення до ринкових механізмів в економіці, допуск капіталу, його нагромадження, як важливої передумови розвитку виробничих сил країни, передбачає створення такої

податкової системи, яка б була регулятором нерівномірного розподілу матеріальних благ. Податки невід'ємно пов'язані з приватною власністю, диференціацією праці. Це є умови для їх існування, розвитку. Разом із тим, податки є ефективним методом обмеження приватновласницького ладу, спрямування його, на думку більшовиків, на шлях соціалізму. Розглядаючи податки під таким кутом зору, більшовицькі лідери вважали, що із поступовим накопиченням капіталів, обмежувальна роль податків повинна отримати найширше застосування. Державна партія брала до уваги те, що податок позитивно впливає на виробництво, сприяє його розширенню. Розрахунок був простим: зменшуючи прибутки, податок збільшує для платника об'єктивну цінність всіх благ і стимулює його витратити більше зусиль, більшу кількість праці, ніж раніше, для відновлення свого життєвого рівня. Однак перебільшувати таку роль податків було б не доречно. Оскільки існує певна межа, за якою починається "податкова втома". Надмірне оподаткування може, як це сталося за часів політики "воєнного комунізму", паралізувати виробництво, змушувати населення уникати сплати податків. Звідси виникає необхідність рахуватися з платоспроможністю населення. Особливо гостро ця проблема стояла в постреволюційних Росії, Україні.

Реорганізовуючи податкову політику, більшовики врахували попередній гіркий досвід утвердження радянської влади в Україні. Вони не заперечували того факту, що революційні події 1917-1920 рр. різко змінили диференціацію українського села. І це, на їх думку, було причиною невдач, що мали місце в 1918-1920 рр., коли більшовики здійснили спробу заручитися підтримкою бідного селянства, організованого у комнезами, яке складало лише 30% від загальної селянської маси⁵¹. Більше того, вони усвідомлювали, що перехід від продрозверстки до продподатку дасть новий поштовх диференціації села.

Якраз цього більшовицькі лідери і домагалися. Пояснюється це тим, що об'єднане спільними інтересами село являло велику небезпеку для "всенародної" радянської влади. Роз'єднане село є вірним союзником міського пролетаріату – запоруки існування більшовизму. "Ось чому надзвичайно важливим є те, щоб організація вилучення податків не приховувала протиріччя різних прошарків диференційованого села"⁵². Тому податкова система НЕПу мала загострювати ці протиріччя, перетворивши селян на розрізнену, безпечну для влади масу. У зв'язку з цим актуальним ставало питання прогресивного оподаткування, яке навпаки, гальмує процес розпаду села, як однорідного організму. Податок є ставкою на підвищення ефективності виробництва, а прогресивне обкладання – найкращий засіб гальмувати бажання краще працювати, більше виробляти. Однак прогресивне оподаткування важко застосовувати до селянської праці. Результати праці селянина залежать від розмірів орних посівів, кількості худоби на одне господарство тощо. Оподаткування з другої чи третьої десятин землі, чи голови худоби вище за першу приводить до того, що: 1) кожна десятина чи голова худоби фіктивно розписується; 2) розпадаються комуни, артлі. Для партії, яка не залишила ідею побудови "світлого майбутнього" така ситуація була не вигідна. Через це прогресивне обкладання застосовувалося виключно по відношенню до цілих районів без врахування розмірів окремих господарств цього району.

Під тиском політичної, економічної кризи, конструктивної критики з боку опозиції, 4 лютого 1921 р. в промові на Московській конференції металістів, В. Ленін висунув, як загальнопартійне завдання – переглянути відносини робітників та селян. 8 лютого 1921 р. він пише "Попередні, чорнові тези з приводу селян". Перший пункт тез був таким: "Задовольнити бажання безпартійного селянства про заміну розверстки (як вилучення надлишків) хлібним податком"⁵³.

Пункт, який передбачав вільну реалізацію лишків селянського господарства був останнім. Питання про ставлення до селян було винесене і на X з'їзд партії, що відбувся 8-16 березня 1921 р.

Важко не погодитися з думкою С. Кульчицького про те, що важливим чинником, що зумовив перехід до НЕПу, стало зникнення перспективи "світової революції"⁵⁴. На підтвердження цієї тези красномовно свідчать такі факти. На X з'їзді партії В. Ленін, аргументуючи необхідність переходу до НЕПу, розпочав з ідеї, зрозумілої для делегатів. Тільки в країнах розвинутого капіталізму можливий перехід до соціалізму. Росія (під якою мала на увазі і Україна) до таких країн не належала. Соціалістична революція в ній могла мати остаточний успіх лише за таких обставин: підтримки її соціалістичною революцією в одній або декількох країнах і укладення угоди між пролетаріатом і більшістю селянського населення. І як висновок, В. Ленін говорив: "Тільки угода з селянством може врятувати соціалістичну революцію в Росії, поки не настала соціалістична революція в інших країнах"⁵⁵. Угода між пролетаріатом та селянством могла мати місце за умов скасування продрозкладки. Так В. Ленін виходив на визначення курсу, згодом названого НЕПом.

У документах КП(б)У відвертіше говориться про залежність політики "воєнного комунізму" від сподівань на ресурси західноєвропейських країн і про необхідність змін у цій політиці, в результаті відсутності революцій в інших країнах. "Відсутність достатньої підтримки революційного руху західноєвропейським пролетаріатом затримує зміну економічного становища республіки на міжнародному ринку. Це змушує нас встановлювати нові шляхи зміцнення мирного будівництва і необхідності швидкого господарського відродження"⁵⁶.

Кардинальні зміни в економічній політиці більшовиків в українському селі розпочалися на X з'їзді РКП(б) з

перегляду податкової системи. 15 березня 1921 р. X з'їзд РКП(б) прийняв рішення про заміну розверстки натуральним податком – "розверстка як метод державних заготівель продовольства, сировини та фуражу замінюється натуральним податком"⁵⁷. В день закриття X з'їзду, 16 березня, Президія ВЦВК на своєму засіданні прийняла постанову про заміну розверстки податком⁵⁸. Наступного дня, 17 березня, вона була надрукована в газеті "Известия". Перша частина постанови відтворювала основні положення резолюції X з'їзду: "Податок дасть можливість селянству використовувати надлишки від сплати податку для обміну на необхідні в селянському господарстві предмети. Президія ВЦВК доручає спеціальній комісії до 20 березня розробити основні положення відповідного закону для затвердження на сесії ВЦВК"⁵⁹. 19 березня розпочала роботу друга сесія ВЦВК VIII скликання. Центральним було питання прийняття закону про заміну продрозверстки натуральним податком. 20 березня на вечірньому засіданні сесія заслухала доповідь голови ВЦВК М. Калініна з цього приводу. 21 березня закон був затверджений Президією ВЦВК, а 23 березня – опублікований.

Декрет викладав основні засади побудови податкової системи в умовах НЕПу. По-перше, проголошувалося, що обсяг податку зменшується в порівнянні з оподаткуванням за розверсткою, і в подальшому його загальна сума "повинна бути постійно зменшувана в міру того, як відновлення транспорту і промисловості дозволить Радянській владі отримувати продукти сільського господарства в обмін на фабрично-заводські та кустарні продукти". По-друге, податок мав стягуватися у формі відсоткового або частинного відрахування вироблених у господарстві продуктів. Розмір податку пропонувалося вираховувати, виходячи з обліку запашних земель, врожаю, худоби, чисельності сім'ї. По-третє, підкреслювалась прогресивність податку, вводилась система пільг, яка

стимулювала розширення виробництва. По-четверте, скасовувалася кругова відповідальність за сплату податку. Натуральним податком обкладалися окремі господарства в індивідуальному порядку. Сесія внесла доповнення до пункту 8. До слів "обмін дозволяється в межах місцевого господарського обігу" додавалося: "як через кооперативні організації, так і на ринках та базарах"⁶⁰.

Для розвитку загальної постанови про продподаток було видано низку конкретних законів, якими вводився натуральний податок на окремі сільськогосподарські продукти: на хліб та зерновий фураж, на картоплю, льон, коноплі, на м'ясо, молочні продукти, на яйця, хутро, шкіру, тютюн, овочі і т.д.⁶¹⁻⁶⁹

Виходячи з рішень з'їзду, надзвичайна сесія ВУЦВК 27 березня 1921 р. схвалила закон про норми і розмір податку. Селяни, які виконали продрозкладку з урожаю 1920 р., могли вільно розпоряджатися лишками. По чотирьох губерніях, які мали найбільший відсоток виконання розкладки, залишок заборгованості скасувався. З метою вчасного інформування українських селян про кількість зерна, яку вони повинні здати в порядку трудового податку з врожаю 1921 р., РНК УСРР 29 березня 1921 р. прийняла постанову "Про натуральний податок на зернові продукти". В ній передбачалося встановлення натурального податку зерновим на 1921-1922 рр. у розмірі 117 млн. пуд., замість 160 у 1920-1921 рр. Проте в Україні, на відміну від інших районів, і надалі продовжувала діяти продрозкладка. Декрет ВУЦВК від 27 березня 1921 р. про продподаток у порівнянні з декретом ВЦВК від 21 березня 1921 р. мав свої особливості: 1) зменшені норми продрозверстки вилучалися до нового врожаю; 2) створювався спеціальний продовольчий фонд за рахунок надходжень за податком для задоволення потреб незаможного селянства; 3) у зборі податків головна роль відводилась комнезамам, з метою збереження за ними панівного становища на селі.

Затвердивши ці закони, ЦВК та РНК УСРР 27 березня прийняли спеціальне звернення до селян республіки з приводу заміни продрозверстки продподатком. У ньому більшовики закликали селян продовжувати виконувати продрозверстку аж до нового врожаю: "Доводячи це до відома селян уряд переконаний, що 50 млн. пуд. розверстки будуть зібрані без зволікань після посівної кампанії"⁷⁰.

Під час збирання врожаю 1921 р. стало очевидним, що продподаток на зерно виявився більшим за продрозкладку. Врожай 1920 р. становив 513, 5 млн. пуд., а 1921 р. – 277 млн. пуд⁷¹.

Розроблялись конкретні методи стягнення податку для селянських господарств із різним рівнем достатку. Як зазначалося, декрет ВЦВК передбачав часткове відрахування податку. Для реалізації декрету пропонувалися такі заходи. До відома селян доводилося, що податок буде дорівнювати 1/7 частини валового збору всіх хлібів, трав, молочної продукції тощо. Кожне господарство зобов'язувалося в установлені терміни, визначити заявкою – декларацією кількість свого посіву, збору тощо. Після їх перевірки складалися окладні листи, які вивішувалися для загального огляду і взаємного контролю. Після цього місцеві податкові органи вилучали податок в розмірах, встановлених для кожного дворища відповідно до окладного листа. На практиці виявилось, що ця процедура складна і ненадійна. Тому пропонувався другий метод. Практичніше було б виходити з частинного розрахунку продукції для вирахування лише загальних підсумків податку по всій країні. Потім, розвертавши ці підсумки на десятини землі, кількість худоби і т. д. надрукувати ці ставки податку. Такий підхід передбачав урахування різноманітних господарчих умов, коливання врожайності тощо. Через це подесятинні ставки для кожного року, губернії, повітів були б різними. Недоліком було те, що така система не гарантувала рівномірного

оподаткування. Позитивна сторона полягала в тому, що ліквідовувався суб'єктивізм декларацій платників податків, спрощувалося техніка вилучення. Невирішеним залишилося те, яка площа землі має бути суб'єктом оподаткування: лише посівна чи вся запашна, чи взагалі вся зручна для обробітку, враховуючи угіддя. Питання ускладнювалося і тим, що використовувалися різні форми сівозміни: від підсічної та перелогової до багатопільної з травосіянням. Це створювало істотну нерівномірність обкладання, яка призвела б, з одного боку, до великих недоборів податку, а з іншого – до появи кинутих, нічийних земель. Тому пішли іншим шляхом, виробивши третій метод. Обкладанню підлягала лише посівна площа, але не фактична, а та, що повинна бути засіяною в кожному селянському господарстві, відповідно до наперед визначеного державою плану посіву. Тим самим більшовики досягали підвищення обов'язкових планів засіву. Запроваджувалися штрафні санкції до тих дворів, які не виконували плану посіву, а також преміальні тим господарям, що перевищували плани засіву. Крім того, що селянин був зацікавлений у розширенні посівних площ, держава точно фіксувала площі, які підлягали обкладанню.

Така система обрахування та вилучення податку тісно пов'язувалася з загальнодержавним планом засівів. Виходячи із заданої планом площі засівів та пропорційності культур для всіх районів України, користуючись даними про середню врожайність різних культур по районах, легко, ще з осені, вираховувався валовий збір врожаю на майбутній рік, а також процентна ставка податку. В інтересах рівномірного обкладання процентна ставка податку не друкувалася до того часу, поки не визначався остаточно майбутній врожай, не були внесені потрібні корективи. Загальна ставка податку не підлягала зміні. Коли врожайність очікувалась вище

середньої, то середні десятинні норми зменшувалися і навпаки, коли врожай очікувався нижче середнього, то вони підвищувалися. При цьому головним було забезпечити виконання директивних норм. Стосовно порайонної розверстки, то весь тягар обкладання припадав на врожайні райони України.

Однак, навіть така гнучка система підрахунків не гарантувала повної рівномірності обкладання і не страхувала від податкових недоборів, особливо в неврожайні роки. Тому передбачалося створити резервні фонди, які б покривали недобори. Такі резервні фонди могли виникати за рахунок підвищення ставок податку в урожайні роки чи в урожайних районах. Пропонувалося також відрахування до фонду здійснювати із загальної директивної суми податку. В Україні ця пропозиція була реалізована таким чином. Із 117 млн. пуд., передбачених продподатком, 15% або 18 млн. пуд. були виділені в місцевий фонд спеціального призначення⁷².

Втілення на практиці нового декрету про заміну продрозверстки продподатком одразу загостило низку проблем, пов'язаних з реалізацією закону. Перш за все, не всі податкові органи на місцях перейшли до вилучення продподатку. В окремих регіонах України, аж до 1 серпня вони займалися виконанням плану продрозверстки⁷³. Працівники податкових органів Полтавщини не були проінструктовані відносно нових методів роботи. Багато з них не розуміли навіть сутності НЕПу. Будучи безграмотними, відірваними від обласних центрів, не отримуючи газет вони не були знайомі з декретом про НЕП. Як визнавали самі більшовики, проблемою з проблем залишався інтелектуальний рівень податкових службовців. Податкова інспектура, яка складалася з робітників та селян, як правило, не мала ніякої освіти. За свідченням періодичної преси того часу, на місцях відбувалися одверто грубі порушення законодавчих актів. Так, наприклад,

податкові органи Полтавщини вимагали від селян губернії хліб авансом. Вводячи в оману селян, інспектори говорили, що селяни здають не податок, а лише його аванс. При цьому для того, щоб селянин не запідозрював лихого, цифри авансу не вказували, "а казали селянину – вези, а там розрахуємося"⁷⁴. Цим самим директивні вказівки виконувалися значно раніше встановлених норм.

"В Катеринославській губернії вводились не встановлені законом прямі податки, самовільно встановлювалися відстрочки патентного збору, до цього ж ці розстрочки дозволялися згідно записок секретаря Губфінвідділу. Там же спостерігається слабке надходження податків. Крім того, по всій Українській Республіці при непрямому обкладанні УСНЕ затримує своєчасне проведення в життя постанов ВЦВК та РНК Український ЦВК, РНК, ЕКОСО видали ряд постанов, які протирічать порядку вилучення акцизів підривають податкову політику центра"⁷⁵.

Недосконалість системи обрахування ставки податку, механізму його вилучення призводили до приховування селянами справжньої кількості їх земельних наділів. Для розв'язання цієї проблеми застосовувалися методи "воєнного комунізму": ревтрибунал, кругова відповідальність. "Селянство здає в більшості добровільно без особливих нажимів потрібне за податком. В даному випадку, однак, не виключалася можливість репресій в порядку рекомендованого центром"⁷⁶⁻⁷⁷.

Практично з весни селянин не знав всієї суми податку, яку йому потрібно було сплатити. Це значно погіршувало продподаткову кампанію. Тогочасна преса писала: "Не дивлячись на швидкість, з якою видавалися декрети та інструкції, постанови ВЦВК про те, щоб закон про податок був надрукований повністю до початку весняних польових робіт, щоб селяни знали про розміри своїх зобов'язань, це не було зроблено. Більшість розпоряджень були розроблені та побачили світ в ході вилучення податків і внесли розлад

в попередній план на місцях. Така поспішність в розробці законодавства відобразилась і на самій системі податкової політики"⁷⁸⁻⁷⁹.

Суттєвим недоліком нової системи місцевих податків була чисельність, дрібність, навіть дріб'язковість податків, про що і йшлося на VII Всеукраїнському з'їзді Рад у 1922 р.: "Говорячи про незручності, викликані для сільського господарства чисельністю податкових обкладань, з'їзд висловлює переконання, що уряд поступово виправить недоліки існуючої системи обкладання"⁸⁰⁻⁸¹. Кожен продукт мав свій термін сплати, що порушувало єдність податкової системи. Впродовж року селянам доводилось платити натуральні податки. Цим самим порушувалася рівновага селянського господарства. На IX з'їзді Рад М.Калінін з цього приводу зазначав: "Говорячи по суті, ми продовольчу розкладку якою зробили? Вона розкладається на 15 предметів, і цей податок дуже дратує селянина"⁸².

При порівнянні податкової системи царської Росії у 1913 році з податковою системою НЕПу 1921-1922 рр. виявилися такі факти. Дореволюційний державний бюджет Російської імперії ґрунтувався на непрямих податках і на прибутку від вино-горілчаної монополії. Прямі податки складали 1/30 частину бюджету. Витрати бюджету в 1913 р. досягали 3.208 млн. крб. Якщо звідси виключити відшкодовані прибутками експлуатаційні витрати підприємств у розмірі 875 млн. крб., то витрати складуть 2333 млн. крб. Виходячи з даних про чисельність населення, то на 50 губерній Європейської Росії з цієї суми припадало 74%, або 1725 млн. крб. Якщо додати бюджети земств – близько 285 млн. крб. та міст – 114 млн. крб., то загальний підсумок для 50 губерній дорівнюватиме 2154 млн. крб. 30% цієї суми стало на потреби оборони, 25,5% на культурно-освітні потреби, 17,5% – на платежі по займам, 10,5% – на утримання адміністрації та суду, 4,5% – на поліцію, в'язниці тощо.⁸³

Для Радянських республік деякі з цих витрат відпали,

зокрема платежі по займах. Разом із тим, виникли нові витрати, наприклад, на соціальний захист інвалідів війни. Відмовитися від них було неможливо, оскільки престиж більшовизму остаточно був би підірваний. Отже, думати про скорочення витрат держави, які підлягали розкладці на працездатне населення, не доводилося. Таким чином, витрати царської Росії та більшовиків були приблизно однакові⁸⁴.

Весь народний прибуток 50 губерній Європейської Росії на 1913 р. складав 11805 млн. крб, а якщо виключити суперечливу статтю прибутків від торгівлі, то 10124 млн. крб. З цієї суми на свої потреби держава витратила близько 2154 млн. крб., тобто 20,9%. Отже, кожен працюючий царської Росії віддавав на суспільні потреби не менше 1/5 частини чистого продукту своєї праці. При заробітній платі, одержуваній в 1913 р., кожний пролетарій міг, сплативши податки, утримувати 4-5 їдців⁸⁵.

Продуктивність праці дореволюційного робітника перевищувала в 21/2 рази норму прожиткового мінімуму сімейного робітника.

Такою ж ситуація була і на селі. Селяни виробляли в 2,5 рази більше свого прожиткового мінімуму. Наприклад, якщо селянин віддавав поміщику за користування землею половину валового збору, виплачуючи із залишеного податки державі і все-таки безбідно існував, то його продуктивність праці була достатньою⁸⁶.

Більшовицькі перетворення в усіх сферах суспільно-політичного та соціально-економічного життя значно погіршили ситуацію. На селі, як і в промисловості, різко впала продуктивність праці. І те, що раніше було посильним тягарем, стало нестерпним у 1920-1922 роках. Цьому є своє пояснення. Абсолютна кількість сільського населення з 1913 по 1920 р. майже не змінилася, але питома вага працездатного населення у зв'язку з мобілізаціями та результатами бойових дій 1914-1920 рр. помітно зменшився: з 45% у 1913 р. до 36% у 1920 р., а кількість робочих рук скоротилася на

20%⁸⁷. Площа орних земель зменшилася ще більше. П. Рум'янцев це скорочення на 1916 р. оцінював у 7%, в порівнянні з 1913 р., а з 1916 р. по 1920 р., за даними ЦСУ, площа посівних скоротилася на 20,3%⁸⁸. За підрахунками П. Попова, зробленими за даними ЦСУ, чистий збір хлібів, картоплі, у перекладі на зерно та кормові хліба у межах РСФРР (в тому числі й в УСРР), крім Туркестану, дорівнював 3000 млн. пуд. у 1913 р., а в 1920 р. – 1800 млн. пуд. Через скорочення посівних площ було втрачено 780 млн. пуд. чистого продукту 1909-1913 рр. Через неврожай – 420 млн. пуд. Ці втрати при таких посівних площах дорівнюють 19%⁸⁹. Норма сплачуваного за продподатком в 1921/1922 господарському році мала дорівнювати 20 і більше відсотків⁹⁰. В умовах 1921/1922 господарського року селяни безболісно могли сплатити 17% податку від чистого, або 14% від валового збору врожаю при середній врожайності 70% валового збору⁹¹.

Таким чином, вищенаведене свідчить, що незважаючи на те, що продподаткова норма була меншою за продрозкладку, виконати її в умовах 1921-1922 рр. було дуже і дуже складно. На підтвердження цього наведемо повідомлення з місць про виконання норм продподатку.

Продподаткова кампанія в Україні мала закінчитися 15 грудня 1921 р. Українські селяни мали сплатити 1/3 частину загальнофедеративного плану. Норма сплати продподатку становила 81,5 млн. пуд. хліба, тоді як по всій федерації планувалося зібрати 240 млн. пуд.⁹² Більш-менш точні дані на 1 грудня 1921 р. були відомі по Волинській, Київській, Чернігівській губерніях. На 15 грудня 1921 р. по Україні було зібрано 55 млн. пуд. хліба із запланованих 81,5 млн. пуд. Недобір нараховував 26,5 млн. пуд.⁹³ З серпня по листопад заготівельна кампанія йшла такими темпами: в серпні було вилучено 3,2 млн. пуд. хліба, або 3,9% запланованого; у вересні відповідно 20,2 млн. пуд. або 24,8%; у жовтні – 20,2 млн. пуд. або

24,5%; у листопаді – 7,6 млн. пуд. або 9,3%. Всього за 4 місяці за продподатком українські селяни сплатили 51 млн. пуд. хліба або 62,5%.

Найкращі показники мали: Київська губернія, в якій селяни сплатили на 20 листопада 101 млн. пуд. хліба, що склало 77,8% запланованого; Подільська – 6,3 млн. пуд., 39, 2%; Волинська – 5,6 млн. пуд., 79,8%; Полтавська – 9,6 млн. пуд., 74,2%; Чернігівська – 3,8 млн. пуд., 62,8%; Харківська – 4,2 млн. пуд., 74,2%; Кременчуцька – 3,7 млн. пуд., 62,3%⁹⁴.

У ході сплати селянами продподатку він мав і деякі зміни. Бачачи очевидну неспроможність селян сплатити заплановану норму у 117 млн. пуд., Укрнаркомпрод зменшив її до 81,5 млн. пуд., але, як свідчили повідомлення з місць, і вона була виконана лише на 80-85%⁹⁵.

Перехід від стягнення всіх надлишків до стягнення їх певної частки дав можливість забезпечити більш точну відповідність тягара податку майновому становищу платників податку. Вже в 1921-1922 рр. була досягнута певна прогресія⁹⁶⁻⁹⁷.

До кінця 1921 р. зберігалися трудова та гужова повинності, які раніше не регулювалися, а тому були незручними і нерівномірно розподілялися між районами, волостями, селами. 22 листопада 1921 р. була прийнята постанова про заміну повинностей трудовим та гужовим податками. Як говорилося в постанові, це робилося з метою “усунення ускладнень, які заважають прояву та розвитку у сільського населення господарської підприємливості, що вимагає вільного користування селянами своїм часом, гужовими засобами після того, як ними виконані зобов'язання на користь держави”⁹⁸. Все трудове сільське населення: чоловіки віком від 18 до 50 років, жінки від 18 до 40 років, – приналежна йому худоба мали впродовж 1922 р. відробити 6 днів. Постанова нагадувала селянам не так давно скасоване кріпацтво і була зустрінута з обуренням.

Виконання цих податків проходило з величезними ускладненнями і було здійснене лише на 29,3%⁹⁹.

Таким чином, аналізуючи все вище наведене, є підстави твердити, що перехід до НЕПу був здійснений у результаті тиску з боку селян, робітників, політичної опозиції, а не внаслідок перегляду політико-ідеологічних засад правлячої партії. Вони залишилися тими ж: “диктатура пролетаріату”, “керівна роль партії”, “держава – основний інструмент побудови соціалізму”. Продовжуючи курс побудови комунізму, НЕП був розрахований на те, щоб через соціальний компроміс із дрібнобуржуазною більшістю населення країни рухатися до поставленої мети, хоча значно повільніше, але з меншим ризиком для влади. Економічні перетворення, розпочаті Х з'їздом партії, не стосувалися глибинних засад “воєнно-пролетарської” політичної системи:

Розпочавши реорганізацію економіки із перегляду податкової політики на селі, більшовики використовували податкову систему як інструмент для маніпуляції селянством, його розколу, утримання влади в своїх руках. Тому податкова система в Україні в перший рік НЕПу мала суперечливий характер. Даючи, з одного боку, можливість селянству вести господарювання на ринкових засадах, з іншого боку – податки суворо регламентували цю діяльність, направляючи стихію капіталізму в річище державного капіталізму, у перспективі – соціалізму.

Заміна продрозверстки продподатком значно полегшила становище аграрного сектору у порівнянні з хаосом та терором попередніх років. Продподаток дав можливість селянству вільно розпоряджатися надлишками від його сплати. Селянин отримав право продавати їх, обмінювати на необхідні в господарстві товари. Скасовувалась і кругова відповідальність за виконання продрозверстки. Продподатком обкладалися окремі господарства в індивідуальному порядку. Була досягнута і певна прогресія при оподаткуванні. Разом із тим, численність податків

породжувала обурення у селян. Невизначеність з методами вилучення податків призводили до непорозуміння з селянством. Стимулюючи підвищення ефективності селянської праці, податкова система, через свою недосконалість, зводила нанівець бажання селянина працювати. Чисельні пільги, які роздавались злидарям без з'ясування причин їх бідності, падали тягарем на економічно міцні селянські господарства, гальмуючи їх розвиток, розвиваючи бездіяльність пільговиків.

Незважаючи на те, що норми продподатку були менші за продрозверстку, виконати його в умовах 1921/1922 господарського року було надзвичайно складно. Пов'язано це з тим, що: 1) врожай 1920 р. дорівнював 513,5 млн. пуд., а 1921 р. – 277 млн. пуд.; 2) відсоток працездатного населення на 1921 р. зменшився до 36%, а кількість робочих рук – на 20%, в порівнянні з 1913 р.; 3) площа запашних земель скоротилася із 70% у 1916 р. до 20,3% у 1920 р.

Перший рік податкових перетворень виявив суттєві недоліки в діяльності податкових органів. Більшість податківців не мали освіти, що позначилося на виконанні ними їх службових обов'язків. Необізнаність із законодавчими актами, неінформованість приводили до того, що працівники податкової системи продовжували виконання продрозверстки силовими методами, не розуміли сутності НЕПу, грубо порушували закон.

Відсоткове вилучення надлишків селянської праці дозволили встановити більшу прогресивність при оподаткуванні, надати їй риси деякої справедливості, звести до максимуму відповідність податкового тягара майновому достатку.

2.3 ГОЛОД 1921-1923 РОКІВ І ПРОДПОДАТОК

Запровадження нового оподаткування в українському селі, яке розпочалося після X з'їзду РКП(б), ускладнилося голодом 1921-1923 рр., що охопив південні

та південно-східні губернії України. У вітчизняній історіографії голод початку 20-х років не був забороненою темою. Разом із тим, об'єктивному висвітленню даного питання перешкоджали заангажованість та догматизм. Проблема оподаткування українського села в умовах лиха не мала достатнього розкриття.

Політика “воєнного комунізму” в Україні викликала падіння товарності сільського господарства у 1918-1920 рр. Прозрозверстка на практиці означала примусове вилучення надлишків селянської праці, зумовлювала скорочення посівів, падіння врожайності. У Київській, Волинській, Подільській, Одеській, Донецькій, Катеринославській губерніях, які були ареною основних бойових дій, зменшення селянських посівів було мінімальне. В районах активного здійснення продрозкладки, де радянська влада встановилася раніше: Чернігівська, Харківська, Полтавська губернії, – скорочення посівних площ відбулося максимально¹⁰⁰.

У 1921 р. голод охопив не лише Україну, а й Поволжя. Преса того періоду уважно стежила за подоланням наслідків голоду на території РСФРР, регулярно повідомляючи про це на своїх сторінках. Однак, голод в УСРР органами радянської влади, засобами масової інформації замовчувався. Лише в грудні 1921 р. голод у республіці було визнано. Про те, що голод охопив Україну було зрозуміло ще в червні 1921 р. Хоча ВУЦВК скасував постанову Української Економічної Ради про відправку в неврожайні губернії слідчі комісії для з'ясування ситуації. Робилося це через політичні міркування: не чинити паніки.¹⁰¹ Визначивши причини голоду, більшовики розробили програму подолання продовольчої кризи, що виникла у зв'язку з посухою 1921 р. Система заходів, розроблена В. Леніним, була спрямована на мобілізацію, більшою мірою, внутрішніх ресурсів УСРР. Основним інструментом для створення продовольчих, насінневих держфондів визначався продподаток.

Ідеї програми різко розходились з їх реалізацією. Більшість селянських господарств республіки через посуху не мали достатньої кількості товарної продукції, що спричинило відновлення адміністративно-примусових методів оподаткування, притаманних політиці "воєнного комунізму". VI Всеукраїнська конференція КП(б)У, розглядаючи ситуацію в республіці, констатувала, що продподаток в Україні запроваджувався формально, зберігалася продрозкладкова система хлібозаготівель. Норми сплати податку встановлювалися для окремих районів України виключно адміністративними методами за розрахунками Наркомпроду РСФРР, а не за результатами оподаткування селян, як передбачалося. Для відносно врожайних губерній УСРР норми оподаткування були більш-менш реальними. Інші райони України, зокрема неврожайні, виконати норми продподатку не могли. Згідно плану ЦСУ, у Волинській губернії норма продподатку дорівнювала 4112 тис. пуд., а було сплачено селянами на 15 січня 1922 р. 6865 тис. пуд.; у Київській губернії відповідно 10274 тис. пуд. та 11270 тис. пуд.; для Полтавщини норма становила 8204 тис. пуд., було зібрано на 15 січня 1922 р. 10180 тис. пуд.; на Поділлі планувалося отримати за продподатком 16756 тис. пуд., а отримали на 15 січня 1922 р. – 10636 тис. пуд.; для Кременчуцької губернії норма оподаткування становила 4244 тис. пуд., а було зібрано на 15 січня 1922 р. 3999 тис. пуд.; Харківщина мала норму в 7566 тис. пуд., а виконала на 15 січня 1922 р. 4214 тис. пуд. від запланованого; у Чернігівській губернії спостерігалася аналогічна картина.

Згідно пропозицій голови Центрального Статистичного Управління Г. Попова, відсоткова частка продподатку Олександрівської губернії дорівнювала 8769 тис. пуд. Всього валовий збір губернії становив 6100 тис. пуд. Недовилучення склали 2550 тис. пуд. Норма податку Г. Попова була у 3,2 рази більшою від того, що реально за податком могли сплатити селяни губернії. На початку

грудня 1922 р. продподаткова кампанія була припинена. На Донеччині, за підрахунками ЦСУ, норма оподаткування становила 6580 тис. пуд. тоді як реально регіон міг сплатити лише 1120 тис. пуд. податку. Селяни Одещини за продподатком мали віддати державі 12932 тис. пуд., тоді як фактично вони могли здати лише 3890 тис. пуд. надлишку. За розрахунками ЦСУ Катеринославська губернія повинна була виконати норму продподатку в розмірі 2404 тис. пуд., селяни виконали її в обсязі 842 тис. пуд. Всього по Україні на 15 січня 1922 р. за продподатком селяни сплатили 58110 тис. пуд. хліба. В той час по всій Росії лише 38232 тис. пуд.¹⁰²

Невідповідність планів хлібозаготівель реальним можливостям, зумовила застосування методів вилучення продподатку, властивих політиці "воєнного комунізму". Встановлювалася кругова відповідальність селян за виконання продподатку. Відновили діяльність робітничо-військові заготівельні загоны. Їх чисельність в республіці досягла 8 тис. чоловік.¹⁰³

При невиконанні продподатку окремими селами, волостями в цих місцевостях запроваджувався масовий військовий постій за кошт селян. Заборонялася і торгівля. Цілі райони України опинялися в економічній блокаді. Селяни, не спроможні сплатити продподаток, безжалісно штрафувалися, позбавлялися волі строком до двох тижнів. Розмір штрафу сягав від 1/5 до 1/10 норми податку. Коли і ці заходи не мали успіху, то "злісні порушники" відправлялися на примусові роботи строком на 1 місяць, або заарештовувалися, а їх майно конфісковувалося. Оскарження громадянами адміністративних стягнень розглядали президії виконкомів. Їх реалізація, однак, не припинялася до відповідного рішення президії виконкому. Повітовим, губернським продкомісарам дозволялося віддавати селян до ревтрибуналів. Такі заходи широко застосовувалися в губерніях, де оголошувався військовий стан^{104 - 106}.

Продапарат при стягненні продподатку діяв звичними для нього методами часів “воєнного комунізму”. Як свідчила періодика того часу, “аж до першого серпня продапарат всю свою увагу зосередив на стягненні продрозверстки. Відомі випадки, коли 31 липня опівночі трибунали виносили жорсткі вироки за невиконання розверстки і вже 1 серпня з цих районів починав надходити хліб у формі авансу”¹⁰⁷.

Незважаючи навіть на такі кроки виконати не реальні плани продподатку було не можливо. Первісний план хлібозаготівель для України на 1921 р. дорівнював 117 млн. пуд. Восени 1921 р. він був переглянутий і становив вже 81,5 млн. пуд. Фактично ж в республіці було зібрано лише 74,9 млн. пуд. зерна¹⁰⁸.

Серед населення врожайних губерній України була проведена розкладка так званих “голодних пайків” для потерпілих. Пункт п’ятий постанови РНК УСРР від 1922 р. “Про відповідальність за злочини проти надання допомоги голодуючим” говорив про те, що особи, винні у невиконанні без поважних причин зобов’язань відносно надання допомоги голодуючим, підлягали покаранню, конфіскації майна, позбавленню волі до 5 років¹⁰⁹.

У березні 1922 р. Декретом ВЦВК та РНК “встановлювався одноразовий загальногромадянський податок для допомоги сільському господарству та ліквідації наслідків голоду”. Сплатувало його працездатне населення не ушкоджених лихом районів. Селяни платили по 1 крб. золотом із кожного працездатного члена селянського господарства¹¹⁰. Загальна сума податку із селян становила 2,5 млн. крб. Із зібраного 60% відводилось ЦК допомоги голодуючим і 40% Наркомздраву¹¹¹. При його сплаті передбачались і пільги. Від нього звільнялись червоноармійці, інваліди, учні, багатодітні сім’ї, безробітні та голодуючі. Вводилися жорсткі санкції, які регулювали його вилучення. Так, наприклад, за несплату податку

накладався штраф, що дорівнював 100% за кожен місяць несплати¹¹²⁻¹¹⁴.

25 травня 1922 р. вийшла Постанова III сесії ВЦВК IX скликання “Про грошовий подвірний податок для неміських поселень для забезпечення місцевих потреб”. Його метою було упорядкування бюджету на місцях¹¹⁵. Новий податок передбачав залучення села до створення місцевого бюджету, оскільки останній складався з коштів, отриманих в місті. За даними січня-вересня 1922 р., село давало 10% ресурсів, одержаних від місцевих податків та зборів. При цьому не враховувалися мирські збори, які йшли на потреби бюджетів земельних громад¹¹⁶. Крім того, він мав усунути податкову самотворчість органів радянської влади на місцях, яка породжувала плутанину у практиці обкладання; невдоволення селянства. Сума подвірно-грошового податку склала 8 млн. крб. золотом¹¹⁷⁻¹¹⁸.

Товарно-грошовий обіг, виведений з підпілля декретом “Про заміну продрозверстки продподатком”, відновлювався. У зв’язку з цим зросло значення непрямого обкладання, Якщо у 1921-1922 рр. його частка від усіх податкових платежів села дорівнювала 16,4%, то в 1922-1923 рр. – 33%¹¹⁹.

Застосування надзвичайних заходів, які виходили за межі нової податкової політики, на селі зумовили приплив додаткових коштів для допомоги потерпілим від голоду. У 1921-1922 рр. загальний обсяг фондів для голодуючих дорівнював 3,2 млн. пуд.¹²⁰

Лише влітку 1921 р. неврожайні райони України почали отримувати більш-менш реальну допомогу від радянських та державних органів влади. У серпні 58% потерпілих були забезпечені продовольством¹²¹. Однак, як визнавали самі більшовики, до продовольчої та посівної потреб голодуючих селян вони виявили несерйозне ставлення. Наприклад, Олександрівській губернії обіцялося з 1 листопада 1921 р. видавати щомісяця по 90 вагонів хліба, а втім за листопад,

грудень 1921 р. і січень 1922 р. було виділено лише 44 вагони¹²². Відбувалося це через те, що в першу чергу уряд дбав про інтереси Росії.

Продовольство, стягнене за продподатком 1921 р. з врожайних губерній УСРР, відправлялося у РСФРР. На 1 січня 1922 р. з 48488000 пуд. хліба 16275000 пуд. або 1/3 була вивезена до Росії. На внутрішні потреби України виділялося 24 млн. пуд. З них 1500000 пуд. йшло на забезпечення Червоної Армії, 200 тис. пуд. відводилось на постачання залізничників губерній, в резервний фонд виділявся 1 млн. пуд., при перевезенні втрачалось 5%, на завантаження і розвантаження приходилось 500 тис. пуд., для закупівлі будматеріалів відводилось 400 тис. пуд., в містах, губерніях, залізницях нараховувалося 400 тис. пуд., для закупівлі товаришам виділявся 1 млн. пуд., Головцукор та Головміськом отримали 600 тис. пуд., для посівної компанії у постраждалих губерніях виділялося 800 тис. пуд.¹²³ Південь республіки, який найдуже потерпав від лиха, залишився на самозабезпеченні.

Селяни неврожайних районів України від сплати продподатку не звільнялися, на відміну від селян неврожайних районів Росії. При середньому врожаї вони звільнялися від половини податку, при врожаї вище середнього – від 30% податку¹²⁴. Єдине, що було дозволено українським селянам, так це сплату продподатку здійснювати м'ясом через те, що масово забивалася виснажена голодом худоба. Навіть після появи смертельних випадків на півдні України, РНК РСФРР не вірила в наявність голоду в Україні. Д. Мануїльський на VI Всеукраїнській конференції КП(б)У зауважив: “На жаль, наші російські товариші до цього часу впевнені, що Україна являє собою ту країну, де все рясноту дихає, де не може бути голоду”¹²⁵.

Після звернення уряду України до уряду Радянської Росії, останній переглянув плани хлібозаготівель. У грудні

1921 р. з 57 до 27 млн. пуд. було зменшене вивезення хліба до РСФРР за продподатком.¹²⁶ Зменшення вивозу хліба з України дало можливість знизити ставку продподатку для неврожайних районів республіки, замінити його сплату грошима. Селяни, які найбільше постраждали від лиха, повністю звільнялися від виконання продподатку, ув'язнені через цю причину отримували амністію¹²⁷⁻¹²⁸. Цій категорії селян передбачалась допомога продовольством та насінням для посівної. Всеукраїнська комісія допомоги голодуючим отримала право залишити в Україні третину власних ресурсів республіки. Однак частка цих ресурсів не відповідала потребам і була недостатньою. Плани надання продовольства голодуючим України виконувалися повільними темпами¹²⁹.

Голод 1921 р. зумовив масове вимирання населення в південних районах України. Не дивлячись на це, постачання хліба в Росію продовжувалось, хоча і в менших обсягах. Лише після неодноразових клопотань Г. Петровського до ВЦВК у травні 1922 р. з проханням повністю припинити вивіз продовольства з республіки питання було вирішене¹³⁰⁻¹³². З літа 1922 р. всі кошти, які надходили у фонд боротьби з голодом в Україні, почали використовуватись тільки для голодуючих республіки. До того часу з України було вивезено третину зерна, зібраного за продподатком. Ресурси республіки були вичерпані повністю.

Влітку 1922 р. південні райони України вразив новий неврожай. Посуха охопила територію 21 повіту республіки¹³³. Валовий збір зерна у степових губерніях дорівнював 40% середньорічного рівня 1916 р.¹³⁴

Для забезпечення потреб сільського населення цього регіону, без урахування норми вилучення продподатку, потрібно було завезти до постраждалих губерній 20 млн. пуд. зерна. Дефіцит зернового забезпечення населення потерпілих від неврожаю 1922 р. становив 46 млн. пуд.

Разом із тим, врожайність зернових на Правобережжі та Лівобережжі України давала змогу звести дефіцит зернових неврожайних губерній до мінімуму за рахунок республіканських фондів. У республіці залишався хлібний надлишок в розмірі 15 млн. пуд. для експорту¹³⁵.

Досвід проведення продподаткової кампанії 1921-1922 рр. з усією очевидністю розкрив її суттєві недоліки. В першу чергу це стосувалося чисельності податків, натуральності їх основної частини. Це породжувало дорогий для утримання податковий апарат, високі втрати при збиранні, зберіганні, перевезенні вилученого. У 1921-1922 р. селянство за продподатком сплатило близько 178 млн. пуд. жита та інших продуктів у переведенні на жито, а до держави дійшло лише 137 млн. пуд. "житніх одиниць". Четверта частина від вилученого за продподатком була витрачена на збір, постачання, зберігання¹³⁶. Складність обрахування відсоткової частки податку, суперечливість норм та методів обкладання виробництва різних культур, необхідність купувати за власний кошт для сплати податку продукти, які не виробляються у господарстві, обмеження при вільному користуванні надлишками після сплати податку, викликали невдоволення з боку багатомільйонної селянської маси України.

Більшовики, виявивши тверезість при оцінці ситуації, вже в грудні 1921 р. на XI конференції РКП(б) сформулювали завдання "спрощення, об'єднання та полегшення селянству умов сплати державних повинностей, більш справедливого їх розподілу"¹³⁷. З цього ж приводу будуть приймати рішення XII з'їзд РКП(б) та XIV партконференція¹³⁸⁻¹³⁹. IX Всеросійський з'їзд Рад визнав за доцільне поставити питання про вдосконалення податкової системи на селі на найближчому засіданні ВЦВК. Мотивування було таким: "Оскільки селянство опинилося в гірших умовах, ніж в минулі роки, бо засіває мало, а податок береться з цієї наділеної площі землі".

Класовість, а не всенародність виявилась в тому, що вдосконалення податку та пільги розроблялися виключно для бідних селянських господарств.

XI з'їзді РКП(б) в 1922 р. прийняв рішення про "необхідність поставити на найближчій сесії ВЦВК декрет про єдиний натуральний податок з метою його удосконалення та полегшення тягара, що припадає на бідне селянство"¹⁴⁰. На підставі цього рішення 17 березня 1922 р. ВЦВК видав декрет про єдиний натуральний податок на 1922-1923 р., який замінював продподаток.

Єдиний натуральний податок мав скасувати основний недолік продподатку 1921 р. – дрібність, чисельність. Замість багаточисельних видів натури залишалось шість: зерновий хліб, маслисте насіння, картопля, сіно, м'ясо, масло. Декрет ВЦВК та РНК "Про єдиний натуральний податок на продукти сільського господарства на 1922-1923 рр." надавав змогу селянам сплачувати податок продукцією за своїм вибором, враховуючи спеціалізацію господарства. Нараховувався податок в єдиній ваговій мірі – пудах жита чи пшениці. Перерахунок податку, визначеного в житніх чи пшеничних одиницях, на інші продукти відбувався за встановленим еквівалентом. При встановленні відсоткової норми податку враховувалась кількість орної землі, сінокосів, у переводі на орні десятини. Натурподаток 1922 р. був єдиним через те, що обкладанню підлягав єдиний об'єкт – придатна земля, угіддя всього господарства, як єдиного цілого¹⁴¹. Як і в 1921 р., податок залишався натуральним. В умовах весь час падаючої валюти, це було вигідно для держави, а не для селян.

Декрет передбачав і деякі пільги. Так, наприклад, окремим категоріям селян скасувалася недоздача за продподатком 1921 р. За своєчасне виконання податку його загальний розмір зменшувався на 10%¹⁴².

Великі пільги надавалися сім'ям військовослужбовців та інвалідів громадянської війни, а також господарствам,

постраждалим від білогвардійців та інтервентів. При цьому пільги не надавалися сім'ям загиблих (чи інвалідів) у Першій світовій війні, господарствам потерпілим від продрозверстки, яка нанесла більше збитків ніж бойові дії. У скотарських районах був встановлений неоподаткований мінімум. Не обкладалися господарства, в яких нараховувалося до 5 голів (включно) великої рогатої худоби. В Україні такими районами були південні райони, у яких через голод 1921-1923 р. майже вся худоба була винищена. Тому господарств із такою кількістю великої рогатої худоби було небагато.

Ще одним джерелом надходження засобів допомоги голодуючим України стали натуральні податкові відрахування з селянських господарств, так звані двофунтові нарахування до продподатку. Вони здійснювалися з урахуванням врожаю в губернії, заможності селянського господарства. Їх розмір коливався від 1 до 3 фунтів на кожен двір. Бідняцькі господарства були звільнені від його сплати¹⁴³. Міське населення продовжувало сплачувати одноразовий грошовий податок на потреби фонду відродження сільського господарства. Прибутки від продподатку 1922-1923 рр. в Україні склали 102,5 млн. пуд. зерна¹⁴⁴. Вони на 1/4 частину перевищували показники попереднього року. Однак відсоткова частка республіки у формуванні загальносоюзного хлібного фонду не змінилася¹⁴⁵. Можливостям відлучення хліба від внутрішньоукраїнського споживчого ринку відповідав лише обсяг хлібного експорту. Він обраховувався у сумі 13,5 млн. пуд. зерна. З України продовжували відвантажувати хлібні ресурси до Радянської Росії та інших союзних республік. За серпень 1922 р. – січень 1923 р. вивезли 9 млн. пуд. зерна¹⁴⁶.

Викачування хліба з республіки привело до того, що селяни Півдня України, які ще не голодували, отримали недостатню допомогу. Замість потрібних 20 млн. пуд. хліба – лише 12,4

млн. пуд.: 2,3 млн. пуд. через продовольчі позики, 5,9 млн. пуд. через громадське харчування, 4,2 млн. пуд. на озиму і ярову посівні кампанії¹⁴⁷.

Відповідно до декрету “Про заміну продрозверстки продподатком”, відсоткова ставка податку з селянського господарства обраховувалася згідно кількості всієї орної та сінокісної землі, тобто всієї засіяної та недосіяної площі. Податком обкладалися ярові, пар, луки. За умов голоду ця система обраховування частки податку була дещо змінена. У неврожайних районах продподатком обкладалася лише збільшена вдвічі реально засіяна земля. Таким чином, норма продподатку зменшувалася вдвічі. Однак, якщо врахувати різке падіння врожаю в південних, південно-східних районах України в порівнянні з попередніми роками, то і така норма не завжди відповідала можливостям селянського господарства.

За 1920-1921 роки селяни мали чималу заборгованість по податках. За сільським населенням неврожайних районів України числилася насіннева позика, отримана у 1920 р., весною та зимою 1921 р., весною 1922 р. Як правило, продподатковий апарат у першу чергу займався стягненням саме її. Це шкодило процесам відновлення сільського господарства УСРР. Враховуючи наслідки та масштаби голоду 1921-1923 рр., ЦВК видав постанову, якою скасував насінневу ссуду, отриману населенням неврожайних районів у 1920 р. Термін сплати насінневої ссуди 1921-1922 рр. переносився на 1922 р. Вся виплата заборгованості по ссуді розтягувалася на два роки: половина її вилучалася у 1923 р., а інша частина – у 1924 р. Останнім терміном сплати заборгованості встановлювався січень 1925 р.¹⁴⁸

2 листопада 1922 р. РНК та ВЦВК видали Декрет “Про впровадження загальногромадського податку на відновлення селянського господарства”¹⁴⁹. Враховуючи досвід проведення загальногромадського податку на боротьбу з голодом, новий податок був ще одним методом

вилучення з населення засобів для надання допомоги сільському господарству. Загальна сума податку вираховувалася у 5 млрд. держзнаків 1922 р., з яких 1,875 млрд. повинно було надійти до Наркомзему для надання допомоги селянському господарству. Ці кошти мали використовуватися для заготівлі мінеральних добрив, необхідних у зв'язку із скороченням поголів'я худоби; мали йти на відновлення скотарства, покращення порід худоби; на інтенсифікацію сільського господарства і створення зрошувальних каналів на півдні України, Поволжі; 750 млн. у держзнаках 1922 р. виділялися на організацію сільгоспкредиту; 1,125 млрд. асигнувалися на ліквідацію наслідків голоду¹⁵⁰⁻¹⁵¹.

Податок носив відверто класовий характер і був спрямований на розкол у суспільстві, усунення загрози для існування більшовицької влади. Нараховувався він виходячи з майнової спроможності кожного громадянина. Таким чином, економічно сильні громадяни позбавлялися змоги вкладати кошти у свою справу, а злидарі звикали існувати за рахунок інших. Встановлювалося сім груп платників податку. Ставка обкладання коливалася від 150 до 5000 крб. держзнаками 1922 р. Загальногромадський податок охоплював від 30 до 40 млн. платників. Чітко оговорювалися і терміни його сплати. У містах – до 15 грудня 1922 р., на селі – не пізніше 1 лютого 1923 р. Ті, хто своєчасно не сплачував податок, оголошувалися ворогами народу без будь-яких пояснень. До них вживали найжорстокіші санкції.

Отже, голод 1921-1923 рр. став серйозним випробуванням нових методів податкового обкладання сільського населення. Він виявив безпорадність ВУЦВК у боротьбі з лихом, недосконалість податкової системи.

Податкова справа в умовах голоду, який охопив Україну в 1921-1923 рр., продемонструвала невідповідність більшовицької теорії життю. Проголошуючи на словах

ринкові механізми при вилученні продподатку, на практиці більшовицький податковий апарат використовував воєнно-примусові методи збирання продуктів селянської праці.

Відсоткова частка відрахувань за продподатком встановлювалася виходячи не з реальних показників врожайності, спроможності селянського господарства, а адміністративно-командним порядком. Так, в Олександрівській губернії норми, запропоновані федеральним центром, у 3,2 рази перевищували реальні можливості регіону.

Необгрунтоване вивезення хліба з УСРР дуже погіршило становище селян у голодуючих районах республіки. Фактично, долаючи наслідки лиха, республіка спиралася виключно на власні внутрішні ресурси, запроваджуючи нові форми оподаткування. Були запроваджені такі податки: в березні 1922 р. – разовий грошовий загальногромадський податок на користь голодуючих; 25 травня 1922 р. – подвірно-грошовий податок. Перший податок в розмірі 1 карбованця золотом стягувався з кожного працездатного члена селянської родини. За ним селяни сплатили 2,5 млн. крб. золотом. Другого було стягнуто на 8 млн. крб. золотом.

“Незважаючи на всю несподіваність голоду, продподаток допоміг. Правда, допоміг за рахунок недоїдання багатьох важливих споживачів держави, за рахунок більш ситих районів, але продподаток забезпечив постачання голодуючих районів озиминою та яровиною”¹⁵²

Єдиний натурподаток передбачав об'єднання всіх податкових платежів селянства. Він мав скасувати основний недолік продподатку 1921 р. – дрібність, чисельність. Замість багаточисельних видів природи залишалося шість: зерновий хліб, маслисте насіння, картопля, сіно, м'ясо, масло. Декрет ВЦВК та РНК “Про єдиний натуральний податок на продукти сільського господарства на 1922-1923 рр.” надавав змогу селянам сплачувати податок

продукцією за своїм вибором, враховуючи спеціалізацію господарства. Нараховувався податок в єдиній ваговій мірі – пудах жита чи пшениці. Перерахунок податку, визначеного в житніх чи пшеничних одиницях, на інші продукти відбувався за встановленим еквівалентом. При встановленні відсоткової норми податку враховувалася кількість орної землі, сінокосів, у переводі на орні десятини. Натурподаток 1922 р. був єдиним, оскільки обкладанню підлягав єдиний об'єкт – придатна земля, угіддя всього господарства, як єдиного цілого¹⁵³. Як і в 1921 р., податок залишався натуральним. В умовах інфляції це було вигідно для держави, а не для селян.

Декрет передбачав і деякі пільги. Так, наприклад, окремим категоріям селян скасувалася незгода за продподатком 1921 р. За своєчасне виконання податку його загальний розмір зменшувався на 10%¹⁵⁴.

Однак, на практиці це не виконувалося. На кінець 1922 р. селяни сплачували і єдиний натуральний податок, і трудгужподаток, і подвірно-грошовий податок, і разовий податок на відновлення сільського господарства. Крім цих центральних податків були введені на потреби місцевих бюджетів так звані місцеві податки на худобу, сінокіс, продаж худоби і товарів на ринку та інше.

ФОРМУВАННЯ РИНКОВИХ МЕХАНІЗМІВ РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ НА СЕЛІ

3.1 КЛАСОВИЙ ХАРАКТЕР ВИЗНАЧЕННЯ ЄДИНОГО СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПОДАТКУ

У 1923 р. в аграрному секторі України помітними стали тенденції відновлення. Якщо у 1914 р. площа посівів України дорівнювала 19838 тис. дес., у 1921 р. – 17110 тис. дес., в 1922 р. – 14385 тис. дес., то у 1923 р. – 16323 тис. дес. У порівнянні з 1922 р. площа засівів збільшилася на 13,5%¹.

У зв'язку із збільшенням посівних площ та сприятливими метеоумовами, восени 1922 р. у степовій зоні України валовий збір врожаю зернових збільшився на 20,1%. Це привело до того, що у 1923 р. в Україні залишилися значні надлишки хліба, що сприяло відновленню сільського господарства, постраждалого від голоду. По статті єдиного натурподатку в республіці нараховувалося 122 млн. пуд. хліба. Такий розмір надлишку давав можливість з урожаю 1923 р. продати за кордон 100 млн. пуд. хліба.

Зі зростанням валових зборів зерна, через підвищення врожайності, збільшувалися його заготівлі. Однак товарна частка виробленого зерна була ще не достатньою. Товарна зернова продукція України в 1923-1924 рр. становила 25,1%². Невисокий рівень сальдо села був пов'язаний з голодом 1921-1923 рр.

У 1923 р. розпочався процес відбудови у тваринництві. Цьому сприяло створення кращої кормової бази, підвищення матеріальних стимулів виробництва, реалізація

тваринницької продукції. Так, у порівнянні з 1922 р., у 1923 в Україні нараховувалося 106,1% корів, 75,2% молодняка, 103,7% телят, всього ж худоби було 98,7%. Кількість овець перевищувала рівень 1916 р. на 29%, але було меншою ніж в 1920 р. на 8%³⁻⁴.

Досвід проведення податкової політики на засадах НЕПу довів її життєздатність. Завдяки впровадженню нового оподаткування на селі, у селянства виникла впевненість у завтрашньому дні, покращилось матеріальне становище багатьох селянських господарств, з'явилася певна стабільність у державних вилученнях надлишків селянської праці. Економічна стабілізація, покращення економічних показників вплинули на подальший розвиток податкової справи на селі, виробленню нової законодавчої бази в оподаткуванні, окресленню нових завдань та перспектив.

Подальший розвиток податкової справи в аграрному секторі економіки був у центрі уваги XII з'їзду РКП(б), який проходив у квітні 1923 р. Підвівши підсумки проведення податкових кампаній у попередні роки, більшовики прийняли спеціальну резолюцію "Про податкову політику на селі"⁵. В ній мова йшла про те, що перехід від продрозверстки до продподатку був лише першим кроком на шляху оновленого ставлення партії до селянства. У подальшому, на думку партійних лідерів, потрібно було відмовлятися від натуральної частки в оподаткуванні і повністю перейти до грошового оподаткування. Пов'язувалося це із розширенням обсягу ринку, а також стратегічним завданням більшовиків – побудови комунізму, а як першої його стадії – соціалізму. Новий лад передбачалося будувати за кошти сільського господарства, оскільки промисловість ще не мала показників росту, не давала достатніх надходжень. Нарощувати темпи росту промисловості, створювати розвинену фінансову інфраструктуру планувалося здійснювати за рахунок села – основного джерела

надходжень до бюджету. Цьому мала сприяти оновлена податкова система на селі. Оподаткування селянства було прямим, ґрунтувалося на прогресивному прибутково-майновому принципі. Така система податків забезпечувала державу регулярними надходженнями і, в той же час, дозволяла проводити вигідну більшовикам політику на селі. Партія прагнула економічними засобами підкорити селянство, зробити з нього слухняний інструмент для реалізації власних планів. Розглядаючи село як серйозну загрозу своєму існуванню, як свого роду опозицію більшовики боролися з ним, як із іншими політичними супротивниками. Зброєю в цій боротьбі виступили не багнети, оскільки це не вдалося, а податки, як більш гнучкий і завуальований засіб війни на винищення. Першочерговим завданням було розколення села на ворогуючі угруповання: "бідняків", "середняків", "куркулів", "комунарівців" тощо. Податкова система за таких обставин мала загострювати протиріччя між цими верствами села системою надання чи позбавлення пільг оподаткування, різними термінами сплати податків і т.д.

На підтвердження цієї тези наведемо міркування відомого радянського економіста С. Струмліна, висловлені ним на сторінках "Економической жизни". "Об'єднане спільними індивідуалістськими інтересами село представляє для нього (пролетаріату, як основи радянської влади – авт.) надзвичайну небезпеку навіть тоді, коли він готовий купити його нейтралітет великими жертвами. Навпаки, розрізнене село породжує союзників та друзів міського пролетаріату. Ось чому важливо, щоб система стягнення податку не приховувала протиріччя різних верств села. Ми (радянська влада, більшовики – авт.) ні якою мірою не зацікавлені у протидії диференціації села"⁶.

XII з'їзд РКП(б) прийняв також постанову про об'єднання всіх державних прямих податків, місцевих податків у єдиний сільськогосподарський податок. З одного

боку, ця міра повинна була покінчити з чисельністю, дрібністю податків, а з іншого – створити ілюзію в очах селянства про те, як партія турбується про нього. Таким чином, підносився престиж партії на селі, а по-друге, селяни дезорієнтувалися у справжніх намірах більшовиків. Фактично, державній партії було все рівно в якій формі вона отримуватиме надходження, головним було те, що вони надходили.

Уніфікація податкової системи мала дати такі результати: 1) селянин повинен був заздалегідь знати остаточну норму податку; 2) селянство повинно було мати справу лише з одним збирачем податку⁷.

Планувалося враховувати особливості окремих регіонів держави, їх землеробський та промисловий характер, відповідність податку дійсному стану селянського господарства даного району, встановити декілька строків для сплати податку, узгоджених з термінами збору врожаю, продажем надлишків тощо. Як черговий раз засвідчила практика, теорія різко з нею розходилась.

Виходячи з рішень XII з'їзду РКП(б), РНК СРСР декретом від 10 травня 1923 р. запровадила єдиний сільськогосподарський податок на всій території СРСР⁸. У відповідності з декретом ВЦВК та РНК СРСР, 19 травня 1923 р. ВУЦВК і РНК УСРР прийняли декрет про запровадження єдиного сільськогосподарського податку. З 1 жовтня 1923 р. скасовувалися численні форми оподаткування, які на той час існували. Крім нього могли проводитися лише збори мита на покриття потреб волосного та сільського бюджетів. Обкладання сільського господарства іншими податками заборонялося. За порушення винні підлягали карній відповідальності. Єдиний сільгосподаток встановлювався на все населення, що займалося сільським господарством. Він замінював продподаток, трудгужподаток, подвірно-грошовий податок, разовий податок на відбудову сільського господарства,

загальногромадський та п'ять різних податків, що встановлювалися губвиконками та окрвиконками. Оподаткуванню підлягали: 1) громадяни, що займаються сільським господарством на власній чи орендованій землі; 2) окремі господарства та колективні господарства: комуни, артілі тощо; 3) господарства державних установ: радгоспи, цукроварні тощо; 4) населення, яке проживало в містах, поблизу них і займалося сільським господарством на землях поблизу міст⁹.

Обрахування частки податку проводилося за спеціальними таблицями ставок податку з десятини і мало чим відрізнялося від порядку нарахування єдиного продподатку в 1922-1923 рр.

Норма грошової та натуральної частин єдиного сільгосподатку встановлювалася РНК. Однак, як зазначалося в декреті ВУЦВК та РНК УСРР, "якщо внаслідок збору врожаю буде потрібно замінити відповідність між грошовою частиною та натуральною, по губерніях, то вона може бути змінена центром"¹⁰⁻¹¹. Розміри ж грошової та натуральної частин податку встановлювалися так, щоб належна з губерній кількість збіжжя та грошей не була змінена. Тим самим більшовики порушували висунуті власні ж принципи своєчасної обізнаності селян та твердості норм оподаткування, добровільності при виборі сплати натурою чи грошима єдиного сільгосподатку.

Натуральна частина податку виплачувалася збіжжям: пшеницею, житом, без обмежень; ячменем, овсом, гречкою, просом, кукурудзою, за вказівками Наркомпроду. М'ясо, сало, сіно не приймалося. Зрозуміло чому. Збіжжя було стратегічною сировиною, необхідною державі для задоволення потреб армії, чиновників, отримання валюти.

Оподаткуванню підлягала вся земля сільськогосподарського призначення: 1) площі озимини, ярини, незалежно від того чи засіяні вони; 2) площі відведені під пар; 3) площі під толокою; 4) пустирі та перелоги; 5) площі під

вигони; 6) площі під луками; 7) площі під будівлями, садами, дворами. Як видно, цей метод обрахування оподаткованої землі не відповідав інтересам селянства і був вигідний державі. Оскільки отримувати продукцію із землі, віднесеної до 2, 5, 7 позицій, селянин не міг сплачуючи податок, з неї мав від цього збитки.

До категорії їдців належали громадяни, що одержали земельний наділ в господарстві, завжди жили в ньому, народилися, увійшли в сім'ю та ін. до укладання подвірних списків, особи, які перебувають на службі у Червоній армії та флоті, міліціонери, червоноармійці, що перебувають у полоні. Для зарахування до їдців останньої категорії людей, господарства повинні були подати особливі посвідчення від райвиконкомів, з місця служби. Їдцями вважалися і приймаки, але лише ті, що зареєстровані у подвірних списках: Курсанти, командний склад Червоної армії рахувалися за двох їдців. До категорії їдців не належали: 1) померлі, а також ті громадяни, що перейшли з даного господарства в інше до складання подвірних списків, хоча за ними і рахувався земельний наділ; 2) ті, що залишили сільські господарства після наділу, хоча за ними і рахувався наділ; 3) наймані робітники.

Діаметрально протилежною була більшовицька тактика відносно колективних господарств – опори партії на селі. До категорії їдців комун, артільей тощо. зараховувалися всі учасники господарства з їх сім'ями. Виходило так, що при однаковій кількості оброблюваної землі, більші податки платили індивідуальні селянські господарства, ніж колективні. Хоча закони економіки вимагають іншого. Цим самим порушувалася адекватність обкладання, яку так гаряче відстоювала державницька партія, загострювалися протиріччя на селі.

Середньою продуктивністю, за декретом, вважалась звичайна продуктивність однієї десятини оподаткованої землі. Вираховувалася вона в пудах жита. При її визначенні

до уваги бралася прибутковість від рільництва, сіножатей, скотарства. Через те, що прибутковість землі залежала від ґрунту, худоби та інших умов, встановлювалося 11 розрядів продуктивності господарств. До першого розряду належали господарства з продуктивністю до 15 пуд. з десятини, до 11-ого – понад 70 пудів з десятини. РНК, враховуючи перспективу на врожай, визначала до якого розряду віднести ту чи іншу губернію. Далі вже губвиконкоми, виходячи з особливостей губернії, визначали погуберніальний розряд.

При оподаткуванні селянського господарства враховувалася кількість худоби цього господарства, її вік. Під облік при визначенні норми податку підпадала: 1) велика рогата худоба від 2 років; 2) робоча худоба від 3 років; 3) не враховувалася племінна худоба, зареєстрована осібно, молодняк. За кількістю голів дорослої худоби, великої рогатої худоби в господарстві встановлювалися з урахуванням місцевості, стану скотарства, такі надбавки до основної ставки на десятину землі, що належить оподаткуванню: 1 голова – від 10 до 15 фунтів; 2 – 36-40 фунтів; 3 – 70-80 фунтів; 4-100-130 фунтів¹².

Декретом про єдиний сільгосподаток передбачалося і надання пільг. Найперше це були пільги сільськогосподарського характеру. Від податків звільнялися господарства, що засівали земельні площі “за особливою інструкцією Наркомпроду, Уповнаркомфіну, Наркомзему”¹³. 7 лютого 1924 р. вийшла постанова РНК про припинення стягнення єдиного сільгосподатку з господарств Уккредгосптресту та Цуввійськпромгоспу.

У серпні-вересні 1923 р. пільги були надані радгоспам держустанов. Для них був змінений порядок нарахування податку. Ставка на десятину зручної для обробітку землі держгосподарств встановлювалася, виходячи із середньої поземельної ставки на селянське господарство даної округи з надбавкою на худобу, яка дорівнювала 1 голові. За

пропозицією губернської економічної ради, від податків звільнялися господарства Уккрадгосптресту, Губземуправлінь місцевого призначення: племгоспи, семгоспи, агробази. Крім того, за затвердженням в центрі списком, звільнялося від оподаткування близько 120 тис. дес. в господарствах Наркомзему, Главпрофобру. Господарства Уккрадгосптресту, звільнені від податку, зараховувалися у довгострокову позичку. У господарствах Цукротресту звільнялися від оподаткування площі, зайняті під посів буряку. Повністю від сплати єдиного сільгосподатку були звільнені селекційні станції, посіви чистосортного насіння (близько 150 тис. десятин). Господарства, які брали участь у Всеросійській сільгоспвиставці, отримували знижку податку на 25%. Об'єднані радгоспи отримали довготривалі терміни сплати податку. Перший внесок у 65% від норми, з 15 січня переносився на 15 лютого. Остаточо державні господарства заплатили 10837 тис. житніх одиниць¹⁴. Хоча держгосподарства і отримали суттєві пільги, але на 1 січня 1924 р. сплатили всього 12% від нарахованої їм норми. В той же час індивідуальні селянські господарства виконали 92% від запланованого.

Надання пільг державним господарствам зумовило суттєвий недобір єдиного сільгосподатку за рахунок, як це не дивно, тих же держгосподарств. Хоча покриття недобору відбувалося за рахунок індивідуальних селянських господарств. Так, з лютого 1924 р. розпочався оголошений РНК тиск на сільські господарства, що не були віднесені до пільгових категорій із застосуванням репресій. Самі ж більшовики визнавали це ненормальним і вважали, що в умовах держкапіталізму "нормальним господарством, яке має право на існування, повинно вважатися те, яке може сплачувати податки"¹⁵. Не оподатковувалися земельні ділянки, відведені для утворення районних та сільських збіжжєвих запасів. Господарства, які в 1920-1922 рр. провели значні роботи по зрошуванню, висушуванню,

роботи на пісках, ярах позбавлялися на 10% податкового тягара¹⁶. Строком на 5 років звільнялися від сплати єдиного сільгосподатку переселенці в лісових районах. Впродовж 3 років податок не сплачували господарства, переселені у лісостепові та степові зони. Однак при цьому не враховувалось те, чи зможе переселенське господарство за встановлений термін досягти відповідних потужностей.

Великі пільги отримували родини, члени яких перебували на службі в Червоній армії, флоті, міліції та ін. При обліку їдців у вищевказаних господарствах, для вирахування норми єдиного сільгосподатку, перебуваючі на службі зараховувалися їдцями, курсанти та командири – за 2 їдців¹⁷. Таким чином, вдвічі або й втричі збільшувався податковий тягар для тотожних за складом родин, члени яких не перебували на службі в армії, флоті, міліції. Райони, визнані ВУЦВК потерпілими від голоду 1921-1923 р., отримували занижені норми сплати податку. В місцевостях, де врожай очікувався середній, податок зменшувався на 20%, а там, де очікувався вище середнього – на 10%¹⁸.

Намагаючись покінчити з недоліками під час проведення попередніх податкових кампаній, більшовики у декреті про єдиний сільгосподаток встановили сталі терміни виплати податку. Окладні листи мали вручатися платникам податку не пізніше 1 вересня. З того моменту населення повинно було розпочати виплату податку. У тому випадку, коли окладні листи надходили раніше, ніж до 1 вересня, населення починало сплачувати податок раніше. Натуральна частина мала бути сплаченою до 1 лютого 1924 р., а грошова – до 1 травня 1924 р. Не сплачена частка від норми вважалась недостатчею і на неї накладалась пеня в розмірі 1% за місяць¹⁹. Декрет не враховував тієї значної майнової диференціації, що була притаманна українському селу на той час. В іншому випадку для кожної категорії селянського господарства встановлювалися б

окремі терміни сплати податку, а не однакові для всіх, як за декретом²⁰.

Для незаможного селянина ці строки реалізації податкових зобов'язень були не вигідними. 3/4 частини від сплачуваного селянин мав віддавати державі до 1 листопада²¹⁻²². Це значило, що для реалізації хліба у селянина було всього 2 місяці: вересень і жовтень. Цей період був заповнений невідкладними сільськогосподарськими роботами. Вимальовувалася безвихідна ситуація. З одного боку, селянин мав негайно реалізувати свій товарний хліб, щоб сплатити податок, а з іншого – він не мав достатнього часу на торги і змушений був продавати за безцінь товарне зерно. Таким чином, попри всі гучні політичні декларації та пропаганду більшовиків, страждали слабші в економічному відношенні верстви селянства України.

Нижче наведені дані, що відображають реальну ситуацію, яка склалася для більшості селянських господарств України при сплаті єдиного сільгосподатку в 1923-1924 рр. Так, бідняцькі господарства, отримавши в 1924 р. врожай зерна в розмірі 40 пуд., 80 пуд., 7 пуд. із середнім землезабезпеченням 1,67 дес., 1,38 дес., 0,75 дес. та кількістю їдців у 3, 6, 3 чоловіки мали сплатити, відповідно, податок у розмірі 10 крб. 3 коп., 16 крб. 12 коп., 3 крб. 13 коп. Вказані селянські господарства виплатили 5 крб., 3 крб. 22 коп., 3 крб. 13 коп. Розрахунок з державою вони змогли зробити, продавши 5 пуд. пшона; 2 пуд. соняшника та 4 пуд. проса; 5 пуд. соняшника. Дві перші групи вказаних селянських родин не мали підсобного господарства та додаткового заробітку. Лише третя додатково підроблялася слюсарством. Отже, виконати норму єдиного сільгосподатку змогло лише останнє господарство, яке мало додатковий заробіток. Це дозволяє твердити, що займатися одним лише сільським господарством без додаткових заробітків було економічно не вигідним.

Господарства, зараховані податковими органами до "середняцьких" теж не завжди повністю могли виконати податкову норму. Зібравши врожай зерна в 1924 р. в розмірі 50 пуд., 110 пуд., 100 пуд. із середнім землезабезпеченням у 2,47 дес., 1,33 дес., 2,04 дес. та кількістю їдців у 3, 8, 5 чоловіки, середняцькі господарства мали виплатити, відповідно, 41 крб. 96 коп., 33 крб. 88 коп., 41 крб. 28 коп. Повністю податок сплатили лише перша та третя родини. Друга – лише 20 крб. Виплати здійснювалися, в першому випадку, за рахунок продажу коня; в другому – займу в сільгоспкооперативі; в третьому – продажу корови, а решта доздавалась хлібом. Таким чином, податковий тягар був зависоким навіть для середняцьких господарств, які в постреволюційному українському селі становили більшість. Якщо незаможники не могли виконати податкові норми через відсутність худоби в господарстві, то середняки податкові норми виконували якраз за рахунок її продажу. Тому зміцнення середняцьких господарств відбувалося або повільними темпами, або взагалі не відбувалося.

Не кращою була ситуація з виплатами податку і для економічно розвинених селянських господарств. У 1924 р. вони зібрали врожай зернових в розмірі 200 пуд., 240 пуд., 195 пуд. із середнім землезабезпеченням у 2,59 дес., 2,35 дес., 2,86 дес. та кількістю їдців у 6, 9, 9 чоловіки. Податку вони мали сплатити 74 крб., 120 крб., 153 крб. 96 коп. Виплачено було лише, відповідно, 16 крб., 24 крб., 100 крб. або 21,6%, 20%, 65,3%.

За інформацією, що надходила з місць, податковий тиск на селян з переходом до єдиного сільгосподатку не зменшився. Податок, хоча і був малим для задоволення потреб держави, для селянських господарств залишався високим. Невідомий селянин писав: "Моя сім'я складається з 5 чоловік. Землі ж у мене 53 дес. Прибуток від урожаю хлібів склав 230 пуд., витрати по сплаті податку, по посіву,

харчуванню, утриманню худоби та іншим господарським потребам склав 250 пуд. 10 фунтів. Дефіцит свій я перекрив за рахунок дотації у вигляді полотна від жінки²³⁻²⁴.

Урожай хлібів 1923 р. у Полтавській губернії дорівнював 129 586 млн. пуд. На задоволення споживчих потреб міста і села до наступного врожаю, сплату єдиного сільгосподатку витратили 97 млн. пуд. У селянства залишилося 32 млн. пуд. хлібних надлишків. Враховуючи низькі ціни на хліб 1923 р., у селян залишався мізер, якого вистачало лише на наступну посівну²⁵.

Кампанія 1923-1924 р. по вилученню єдиного сільгосподатку мала свої складності. Для аналізу ситуації центральна контрольна комісія запропонувала робітничо-селянській інспекції провести обстеження організаційної та побутової сторін справи. Робота інспекції в організаційному аспекті виявила низку порушень. Окладні листи вчасно не надходили до платників податку. Селянство не було вчасно проінформоване щодо нового декрету про єдиний сільгосподаток. Місцеві податкові органи своєчасно не отримали інформацію про відсоткову частку податку²⁶.

У кампанії по сплаті єдиного сільгосподатку в 1923-1924 р. брали участь селяни 9 губерній: Волинської, Донецької, Катеринославської, Київської, Одеської, Подільської, Полтавської, Харківської, Чернігівської. Для кожної з цих губерній встановлювався різний відсоток відчуження продовольства. Норми податку нараховувалися для губерній, виходячи з кількості валового продукту. Так для Волинської губернії при валовому продукті в 68688,2 тис. пуд. норма єдиного сільгосподатку становила 4628 тис. пуд. або 6,7%; для Донецької відповідно 13606,8 тис. пуд.; 9951 тис. пуд., 7,6%; для Катеринославської – 175245,8 тис. пуд., 8817 тис. пуд., 5%; для Київської – 161305,1 тис. пуд., 8412 тис. пуд., 5,2%; для Одеської – 129673,2 тис. пуд., 9958 тис. пуд., 7,7%; для Подільської –

130581,8 тис. пуд., 7137 тис. пуд., 5,5%; для Полтавської – 167350,6 тис. пуд., 12672 тис. пуд., 7,6%; для Харківської – 112293,0 тис. пуд., 7408 тис. пуд., 6,6%; для Чернігівської – 763440,0 тис. пуд., 4052 тис. пуд., 5,3%. Всього по Україні валовий збір дорівнював 1153108,5 тис. пуд., податкова норма становила 73035 тис. пуд. або 6,3%²⁷.

Найбільший відсоток податку мали Одеська (7,7%), Донецька (7,6%), Полтавська (7,6%) губернії. Селяни Волинської губернії сплачували 6,7%, Харківської – 6,6% від зібраного врожаю. Найменше сплачувало селянство Поділля (5,5%), Чернігівщини (5,3%), Київщини (5,2%), Катеринославщини (5%). Хоча при цьому кількість валового продукту була найбільшою в Чернігівській (763440,0 тис. пуд.), Катеринославській (175245,8 тис. пуд.), Полтавській (167350,6 тис. пуд.), Київській (161305,1 тис. пуд.) губерніях. Далі йшли Подільська (130581,8 тис. пуд.), Одеська (129673,2 тис. пуд.), Харківська (112293 тис. пуд.) губернії. Найменший показник валового продукту мали Волинська (68688,2 тис. пуд.) та Донецька (13606,8 тис. пуд.) губернії. Таким чином, по окремих губерніях спостерігається одвертий дисбаланс між валовим продуктом та відсотком сплачуваного за податком. Одеська губернія, яка мала середній показник валового продукту, повинна була сплатити найбільше податку. У той же час, Чернігівська губернія, маючи найбільший показник валового продукту, платила значно менший податок.

Кількість податку з одного господарства, одного їдця, однієї десятини обкладеної землі в 1923-1924 р. була такою. У Волинській губернії сума податку дорівнювала 4628 тис. крб., з одного господарства – 13,45 крб., з одного їдця – 2,82 крб., з однієї обкладеної десятини землі – 3,08 крб. У Донецькій губернії відповідно – 9951 тис. крб.; 26,12 крб.; 4,84 крб.; 2,73 крб. У Катеринославській – 8817 тис. крб.; 15,18 крб.; 3,12 крб.; 1,87 крб. У Київській – 8412 тис.

крб.; 9,66 крб.; 2,25 крб.; 2,75 крб. У Одеській – 9958 тис. крб.; 17,35 крб.; 3,92 крб.; 2 крб. У Подільській – 7137 тис. крб.; 9,43 крб.; 2,43 крб.; 3,17 крб. У Полтавській – 12672 тис. крб.; 19,58 крб.; 3,98 крб.; 3,62 крб. У Чернігівській – 7408 тис. крб.; 16,92 крб.; 3,16 крб.; 3,30 крб. У Харківській – 4052 тис. крб.; 11,58 крб.; 2,26 крб.; 2,23 крб. Всього по Україні – 73035 тис. крб.; 14,77 крб.; 3,15 крб.; 2,66 крб.²⁸ Натуральної частки податку найбільше сплатили Катеринославська, Подільська, Київська губернії, а грошової частки – Полтавська, Одеська, Донецька. Всього ж у 1923-1924 р. Україна мала сплатити 90 млн. крб. за єдиним сільгосподатком. З них 69 млн. крб. надходило до загальносоюзного бюджету і лише 21 млн. крб. або 29,5% залишилося на потреби країни. При врахуванні того, що в 1923-1924 рр. надавалася допомога потерпілим районам республіки від голоду, ця сума була мізерною²⁹.

Реально у 1923/1924 господарському році сільське населення України сплатило за єдиним сільгосподатком 184 млн. пуд. житніх одиниць. На момент його виплати грошова частина дорівнювала 92 млн. крб., рахуючи по 50 коп. за пуд натури³⁰.

Єдиний сільгосподаток, запроваджений радянською владою у 1923 р., був кроком вперед, у порівнянні з продподатком та єдиним натурподатком 1921-1922 рр. XII з'їзд РКП(б) прийняв постанову про об'єднання всіх державних прямих податків, місцевих податків у єдиний сільськогосподарський податок. Ця міра покінчила з чисельністю, дрібністю податків. З 1 жовтня 1923 р. скасовувалися численні форми оподаткування, які на той час існували. Крім стягнення єдиного сільгосподатку могли проводитися лише збори мита на покриття потреб волосного та сільського бюджетів. Розмір податку обраховувався окремо для кожного селянського господарства. При цьому до уваги бралися такі параметри:

а) кількість в господарстві землі; б) число їдців; в) середня продуктивність однієї десятини оподаткованої землі в районі, до якого належить дане господарство; г) кількість у господарстві голів дорослої робочої та дорослої великої рогатої худоби. За кількістю оподаткованої землі господарства поділялися на 9 груп. За наявністю голів дорослої худоби у господарстві – на 5 груп. За продуктивністю – на 11 розрядів.

Разом із тим, як засвідчив досвід, він мав і суттєві недоліки. Так, натуральна частина, сплачувана селянами, вимагала додаткові та чималі витрати на її транспортування, збереження.

Податковий тягар для більшої частини селянських господарств був високий. Як свідчать дані наведеної вище таблиці №1, селянські господарства середнього та вище середнього достатку для того, щоб виконати податкову норму, повинні були продавати ще щось крім виробленої ними сільгосппродукції, як правило, худобу, оскільки по іншому вони не могли сплатити єдиний сільськогосподарський податок. Зважившись навіть на такий крок, ці господарства не повністю виконували норми оподаткування. Незаможні селянські господарства через відсутність додаткових джерел надходжень хронічно недовиконували податкові нормативи. Лише ті незаможники, що мали підзарботок спроможні були повністю виплатити податок. Негативно на виплату єдиного сільгосподатку вплинула осіння господарча криза 1923 р. через низькі ціни на хліб.

Застосовування пільг для державних господарств не завжди було виправданим. Пільгове становище цієї категорії сільгосподарств спричинило недобір єдиного сільгосподатку. Покривався він за рахунок тієї категорії селянських господарств, які не мали пільг. До них входили і господарства незаможних селян, що значно погіршувало їх становище.

Несправедливим був розподіл вилученого за податком

між союзним та республіканським бюджетом. Україні залишилося лише 29,5% від всіх надходжень. Для республіки, яка долала наслідки посухи та голоду це були незначні кошти.

Терміни сплати єдиного сільгосподатку були не вигідними для більшості селянських господарств України. Вони не враховували тієї значної майнової диференціації, що склалася на селі. В іншому разі декрет "Про єдиний сільськогосподарський податок" встановлював би терміни його сплати у відповідності з тим, до якої категорії належало те чи інше селянське господарство. Від них страждали, в першу чергу, як вже зазначалось нами вище, господарства незаможників. Надання пільг в строках виплати єдиного сільгосподатку податку виключно державним господарствам, розпалювало соціальну ворожнечу на селі, змушувало незаможних селян віддавати останнє, щоб у встановлені терміни виконати норму податку.

Надзвичайно важлива справа по впровадженню єдиного сільгосподатку була проведена дуже поспішно. Вона позначена відвертим нехтуванням соціальними проблемами села, господарсько-економічною стороною справи. Підпорядковувалась вона завданню побудови "світлого майбутнього", перетворенню селянства у слухняний інструмент партії.

Негативну роль при реорганізації податкової політики на селі відіграла політична кон'юнктура, зокрема, це резолюція XII з'їзду РКП(б) "Про податкову політику". Більшовицькі лідери вимагали від селян негайного переходу від натуральної до грошової сплати податку. З конкретними економічними показниками реальності ніхто не рахувався. Радзнак втрачав цінність інтенсивними темпами. Зупинити інфляцію могло лише село, перейшовши до грошової виплати податку. Для партії це було першочергове невідкладне завдання. До уваги не бралось

те, що селяни мали за це віддати 100 млн. золотих карбованців.

3.2 ПЕРЕХІД ДО ГРОШОВОЇ ФОРМИ ОПОДАТКУВАННЯ СЕЛЯНСТВА УСРР

Важливим завданням у галузі розвитку системи податкових платежів селянства був поступовий перехід від натуральних податків до грошових. Натуральне оподаткування було менш вигідним для селянства, ніж грошове. Таким же воно було і для держави. Натуральне оподаткування вимагало чимало коштів для прийому, зберігання, транспортування різноманітних продуктів. З цією метою був сформований спеціальний апарат, який існував паралельно з державним та кооперативним. Податкова звітність ускладнювалася, і це призводило до невиправданого розширення штатів податкового апарату. Тому накладні витрати були занадто високими, досягаючи іноді до 40% вартості валового збору продуктів, отриманих за податком.

Серйозні витрати несло селянство і від зниження цін на сільгосппродукти в умовах інфляційної національної валюти. Використовуючи право заміни одних продуктів іншими, селяни вибирали ті продукти, ціна яких на ринку була нижчою. Заступник наркома фінансів М.К. Владимиров, аналізуючи ситуацію, констатував, що "прийом хліба обходиться дорожче ринкових цін, а в місцях споживання ми відпускаємо його за цінами нижче ринкових"³¹.

У губерніях, віднесених до категорії "невиробничих" витрати на утримання податкового апарату були найвищими. У тих губерніях, де продукти за податком сплачувалися не на залізницях, їх вартість збільшувалась за рахунок підвозу гужевим транспортом. Великі збитки виникали через відстань між місцем прийому, місцем переробки і місцем здачі споживачеві. Для селянства

натуральне оподаткування було не вигідне і тим, що необхідність сплачувати податок продуктами землеробства гальмувала розвиток інших галузей аграрного сектору. Крім того, форма обкладання перешкоджала отриманню підсобних (додаткових) заробітків і змушувала платників податків витратити багато часу і зусиль для виконання зобов'язань перед державою.

Натуральне обкладання негативно впливало і на формування бюджету. Основні прибутки надходили натурою, а витрати здійснювалися грошима. Це викликало необхідність використовувати грошову емісію. Разом з тим, заміна натурального оподаткування грошовим передбачала наявність широкого ринку збуту сільгосппродукції. Для того, щоб сплатити податок селянин мав продати свою продукцію за гроші. У 1923-1924 роках ринок був недостатньо розвинутий, носив вузько-місцевий характер. Тому перехід до грошового оподаткування і посилення, у зв'язку з цим, продаж сільськогосподарських продуктів, викликали б різке падіння цін. Цим самим різко піднявся б тягар обкладання селян. Держава, позбувшись натуральних надходжень, повинна була б розширити закупівлю сільськогосподарських продуктів. Гостра нестача грошей, яка спостерігалася в 1923/1924 господарському році, не дозволяла це зробити без підвищення ставки грошових податків або без застосування емісії.

Таким чином, передчасний перехід до грошового обкладання завдав би великих збитків селу та державі, підірвав би престиж більшовицької влади, відкинув ще далі реалізацією ідеї побудови "світлого майбутнього". Грошове обкладання поставило б крапку і в існуванні слабкорозвинутої фінансової системи СРСР.

Тому в 1923/1924 господарському році був зроблений половинчастий крок – впровадження єдиного натурального податку, за яким одна половина податкової норми сплачувалася грошима, а інша половина – натурою.

Реорганізуючи податкову справу на селі, радянська влада мала на меті виключно власні інтереси: забезпечити більше грошових надходжень до бюджету, підготувати умови для проведення грошової реформи за рахунок села, а також фінансування індустріалізації за кошти селянства.

Перебудовуючи податкові платежі села в 1923/1924 господарському році, до уваги бралися (крім вище наведених) такі моменти. Встановлення обсягів сільгоспресурсів, які могли бути перерозподілені через бюджет на відновлення промисловості. Для більшовиків це було важливо, оскільки у перші роки відбудовчого періоду платежі села становили значну частину у прибутках бюджету. Так, у 1922/1923 господарському році надходження від натурподатку дорівнювали 139862 тис. червінців крб. при бюджеті у 1029016 тис. крб., або 13,6%. Надходження за іншими податками дорівнювали 74,3 млн. крб.³² Дискусійним було питання форми платежів: натурою чи грошима. Завдання по розгортанню товарообігу та стабілізації карбованця вимагали збільшення товарної продукції, залучення сільгосппродукції до товарообігу; денатуралізації селянського господарства. Натуральне обкладання суперечило цим вимогам, а грошове, як вже зазначалося, нанесло б великих збитків. Тому більшовицькі лідери передбачили натуральну та грошову сплату єдиного сільгоспподатку.

Перехід до єдиного сільгоспподатку на підставі директив XII з'їзду партії був здійснений у 1923/1924 роках декретом ВЦВК та РНК від 10 травня 1923 року³³. Кардинальні зміни, внесені до системи оподаткування села у 1923/1924 роках, зумовили складність проведення кампанії по вилученню єдиного сільгоспподатку. Труднощі були пов'язані з частковою грошовизацією податку. Через те, що цей податок обраховувався натурою, а його виплата здійснювалася грошима лише за встановленими Наркомфіном грошовим еквівалентом. Визначення

грошового еквіваленту залежало від таких надзвичайно мінливих факторів як середня ринкова ціна на хліб та курс дедалі падаючого радзнака³⁴. Невірне визначення або незмінність грошових еквівалентів наносило збитки сільському господарству України. Встановлений нижче ринкової ціни хліба, грошовий еквівалент зменшував реальні надходження до бюджету, стимулював сплату податку грошима у тих районах, де сплата очікувалась натурою. Це зумовлювало значне підвищення ринкового продажу хліба в обмежені строки і подальше падіння цін на хліб. Як свідчить статистика, ціни на сільгоспродукти в другій половині 1923 року, і без впливу переходу до грошового оподаткування, різко падали. Так, сільськогосподарський індекс по відношенню до загального дорівнював на 01.07.1923 – 0,70; на 01.08.1923 – 0,65; на 01.09.1923 – 0,56; на 01.10.1923 – 0,54³⁵.

Таким чином, низький грошовий еквівалент негативно позначився на інтересах селянства. Деструктивним по відношенню до селянських господарств був і високий, у порівнянні з ринковими цінами, грошовий еквівалент.

Під час проведення єдиного сільгосподатку 1923/1924 господарського року встановлювалися грошові еквіваленти, більші, ніж ринкові ціни на хліб. Однак стрімка девальвація радзнака все ж таки робила їх нижчими ринкових цін на хліб. Ця обставина викликала вже наведені негативні сторони низьких грошових еквівалентів.

Щоб запобігти збиткам сільського господарства від інфляції, 1 грудня 1923 року грошові еквіваленти почали встановлюватися у червінцях і змінювались лише від динаміки хлібних цін. З 1 січня 1924 року вилучення єдиного сільгосподатку натурою припинилося. Декрет РНК СРСР від 11 грудня 1923 року повідомляв: "З метою скорочення витрат по збиранню натуральної частини єдиного сільськогосподарського податку за 1923-1924 бюджетний рік, РНК постановляє:

1. З 1-го січня 1924 року припинити на всій території СРСР прийом натурою по сплаті єдиного сільськогосподарського податку за 1923-1924 бюджетний рік.

2. Вилучення решти єдиного сільськогосподарського податку грошима та облігаціями хлібного займу покласти на НКФ Союзу РСР, який здійснює вказану задачу через НКФ союзних республік та їх місцеві органи.

3. Податковий апарат продовольчих органів передати фінансовим органам.

4. Технічно-приймальний апарат продовольчих органів в районах, де припинений прийом натурою, підлягає поступовій ліквідації"³⁶.

Фактичні результати проведення єдиного сільгосподатку в 1923/1924 році відрізнялися від запланованих. У грошовому виразі сільгосподатку по СРСР надійшло 275349 тис. крб., замість передбачуваних 350-400 млн. крб., замість 534,7 тис. податкових житніх чи пшеничних одиниць надійшло 520,6 тис. Для України план надходжень за єдиним сільгосподатком становив всього 179912,7 тис. податкових одиниць. З них 131587,1 тис. грошових одиниць; 7112,8 тис. облігаціями хлібного займу; натурою – 41212,8 тис. одиниць. Надійшло 73,1% грошових одиниць, 4,0% облігаціями хлібного займу, 22,9% натуральних одиниць³⁷. Отже, недобір по Україні складав відповідно 26,9%, 96%, 71,1%.

Диференціація оподаткування може бути охарактеризована даними про суму податку на одну десятину та по відсотку обкладання умовно-чистої прибутковості при різному землезабезпеченні. Наведена нижче таблиця доводить прогресивність обкладання сільгосподатком, його роль в регулюванні відтворення та накопичення у дрібнотоварному селянському господарстві України.

Разом із тим, прогресивність обкладання була не повністю забезпечена єдиним сільгосподатком, хоча мала переваги над системою обкладання в 1921-1923 роках.

Таблиця №1

Прогресивність оподаткування в 1923/1924 господарському році³⁸

Група господарств з площею оподаткованої землі на їдця (у дес.)	Податок з десятини (у золотих крб.)	Обкладання умовно-чистої прибутковості (в %)
До 0, 25	0, 5	2, 1
0, 25 – 0, 50	1, 6	6, 7
0, 51 – 0, 75	2, 5	10, 5
0, 76 – 1, 00	3, 3	13, 9
1, 01 – 1, 50	3, 7	15, 5
1, 51 – 2, 00	4, 0	16, 8
2, 01 – 2, 50	4, 4	18, 5
2, 51 – 3, 00	4, 8	21, 2

Основним об'єктом оподаткування у 1923/1924 господарському році залишалася орна земля. Кількість худоби була лише показником потужності господарства. В залежності від забезпечення нею, встановлювалося підвищене оподаткування основного об'єкту – орної землі. Так, в господарствах, забезпечених ріллею від 3/4 до 1 дес. на їдця, сума податку на десятину ріллі в районі, віднесеному до II розряду за врожайністю, дорівнювала: при відсутності худоби – 1 пуд. 10 фунт., при наявності худоби до двох голів – 3 пуди, від 2 до 4 голів – 3 пуди 20 фунт., понад 4 голови – 4 пуди. Тут мала місце прогресивність обкладання в залежності від забезпеченості худобою.

Однак така прогресивність мала суттєві недоліки. У господарствах з великим складом сім'ї сума податку, яка припадала на 1 голову худоби, збільшувалась у зв'язку з наявністю великої кількості рільної землі. Така ситуація може бути охарактеризована даними таблиці №3, яка складена для господарств IV розряду забезпеченості землею та III розряду врожайності.

Дані таблиці №2 дають підстави для висновку: кількість голів худоби у господарстві безпосередньо впливала на підвищення тягара його оподаткування. Так, господарство з однією десятиною землі та одним їдцем сплачувало 1,5

пуд. податку. Тотожне за кількістю землі та їдців хазяйство, однак з наявністю худоби, сплачувало на 2 пуд. податку більше. Найважче було тим родинам, що мали 5 їдців, 5 дес. землі та худобу. Вони сплачували на 10 пуд. більше, ніж тотожне господарство без худоби. Тому вигідним було не тримати зовсім ніякої худоби. Підвищене оподаткування прибутків від тваринництва гальмувало розвиток цієї галузі. Сприятливим для тваринництва було оподаткування при якому прибутковість господарства від худоби обраховувалась окремо від прибутковості орних земель.

Система обкладання в 1923/1924 господарському році характеризувалась недостатнім врахуванням економічних особливостей окремих районів. З переходом до грошового оподаткування потужність та кредитоспроможність господарств окремих районів визначалась не лише кількістю об'єктів обкладання, а й наявністю ринків збуту, забезпеченістю районів шляхами сполучення, рівнем цін на сільгосп-продукти.

Довгий час у вітчизняній історіографії з даної проблеми обстоювався той факт, що податковий тягар для селян з кожним роком зменшувався. Це досягнення ставилося в заслугу більшовицькій партії та її лідерам. До уваги не бралось, що облік різних вилучень з села перетворювався у звичайний бухгалтерський облік. Виводилися деякі

Таблиця №2

Прогресивність оподаткування селянства у 1923/1924 господарському році з урахуванням кількості голів худоби у господарстві³⁹

Кількість їдців у господарстві	Кількість землі у господарстві (в дес.)	Сума податку (в пуд.)		Збільшення (в пуд.)
		Для безхудобних г-в	II група забезпечених худобою	
1	1	1,5	3,5	2
2	2	3,0	7,0	4
3	3	4,5	10,5	6
4	4	6,0	14,0	8
5	5	7,5	17,5	10

Таблиця №3Тягар оподаткування сільського населення⁴⁰

Рік	Всіх вилучень від сільського населення на 1 душу
1912-1913	11 крб. 33 коп.
1921-1922	5 крб. 28 коп.
1922-1923	6 крб. 64 коп.
1923-1924	5 крб. 10 коп.

цифри, як правило, середньостатистичні, які не завжди відтворювали реальний стан речей. Так, наприклад, дані таблиці №4 свідчать, що податки, сплачувані селом з 1921 року на 1 їдця менші, ніж у довоєнний час.

Наступна таблиця дає нам уявлення про окремі складові частини оподаткування села. Її дані свідчать, що в 1923/1924 господарському році село не дає державній скарбниці прибутку від винного податку, не платить оренди, не вносить гроші до Селянського Банку. Воно терпить збитки лише від випущених у великій кількості паперових грошей з їх низьким курсом.

Дані таблиці №5 показують вартість валової продукції сільського господарства з розрахунку на 1 душу, а також говорять про те, що відсоток сучасного обкладання менший ніж довоєнний.

Насправді ж, всі ці цифри не відтворюють реальний

Таблиця №4Складові частини оподаткування села⁴¹

Вид податку	Рік / Розмір	
	1912-1913	1923-1924
прямі податки	1 крб. 29 коп.	3 крб. 63 коп.
непрямі податки	2 крб. 59 коп.	0 крб. 67 коп.
винний податок	4 крб. 62 коп.	—
оренда	2 крб. 36 коп.	—
платежі Сел. Банку	0 крб. 47 коп.	—
емісія	—	0 крб. 80 коп.
Загалом	11 крб. 33 коп.	5 крб. 10 коп.

стан економічного розвитку села. Тому, що, по-перше, сільське населення позбавилось більшої частки заробітків від неземлеробських промислів, промисловості та міста. У 1922-1923 році воно отримало прибутків з цих джерел на 1,5 млрд. крб. менше, ніж у 1912-1913 роках. По-друге, у 1923-1924 роках на одну душу селянського населення припадало більше 90% прибутків від сільгосппродукції, у 1913-1914 роках – 85%. Однак купівельна спроможність пуду борошна у 1923-1924 впала у порівнянні з довоєнним періодом. У 1914 році за пуд борошна (житнього) можна було придбати 6,3 аршини ситцю, у 1923-1924 роках не можна було купити і трьох аршин.

Попри всі намагання центральної влади, на місцях у 1923-1924 роках мала місце самочинна податкова творчість. Фінансова інспектура, яка повинна виявляти перекручення єдиного сільгосподатку на практиці, перебувала в умовах, що не давали їй можливості виконувати свої обов'язки. Спостерігаючи самочинну податкову творчість, фінінспектура залишалась безмовним свідком порушення закону. Самочинними податками населення обкладали місцеві органи влади із санкції волосних виконавчих комітетів. Через те, що фінінспектор залежав від волосного фінансового відділу, він не те що не вимагав скасування самочинного податку, а навіть не згадував про нього у своєму звіті. Не доходила ця інформація і до Центрподатку⁴³.

Проведення кампанії по вилученню єдиного сільгосп-

Таблиця №5Обкладання селянського населення (1 души) у відсотковому відношенні до валової продукції⁴²

Сільськогосподарський рік	Вартість валової продукції с/г на одну душу	Всіх вилучень від населення на 1 душу	% обкладання по відношенню до валової продукції
1912-1913	79 крб. 64коп.	11 крб. 33коп.	14,4%
1922-1923	52 крб. 68коп.	6 крб. 64коп.	12,2%
1923-1924	53 крб. 09коп.	5 крб. 10коп.	9,6%

податку у 1923/1924 господарському році ускладнилося кризою збуту, проблемою "ножиць цін". Починаючи з осені 1922 року держоргани, відійшовши від зниження цін, перекинулись в іншу крайність – до політики високих цін, накопичення надприбутків. Комісія внутрішньої торгівлі не перешкоджала трестам, синдикатам одержувати надвисокі прибутки. По відношенню до основних товарів селянського споживання комісія затверджувала ті ціни, які пропонувалися синдикатами, трестами, без врахування кредитоспроможності сільського населення⁴⁴. Така політика державних органів зумовила виникнення кризи збуту. Весною 1923 року чітко простежувалися всі її ознаки.

У квітні 1923 року проходив XII з'їзд партії, який поставив завдання перед плануючими та регулюючими органами досягти більшої відповідальності у регулюванні цін⁴⁵. Однак собівартість промислових товарів продовжувала збільшуватися, а ціни – інтенсивно зростати. У зв'язку із падінням цін на сільгосппродукцію це привело до різкого збільшення "ножиць цін". Розрив цін катастрофічно низив купівельну спроможність селянства. Відповідно до цього зменшився обсяг і ринку промислових товарів. Виникли складнощі у збуті промтоварів, так звана "криза збуту". Труднощі збуту пов'язані не з тим, що промисловість виробляла більше товарів ніж був попит на них, а з тим, що промисловість не досягла ще довоєнного рівня. Її зростання відставало від рівня потреб країни у промислових товарах. Слабкість плануючих та регулюючих органів, невиправдана політика цін – були основними причинами "кризи збуту", "ножиць цін"⁴⁶.

Криза збуту 1923 року виявилася у зменшенні підвозу сільгосппродукції на міські ринки. Селянство бойкотувало міський ринок, вимагаючи врегулювання співвідношення цін. Село стояло на порозі економічної катастрофи, повернення до натурального господарювання. XIII

партконференція підкреслила, що роль аграрного сектору недооцінювалась, що партія не враховувала всіх особливостей села при проведенні аграрної політики⁴⁷.

У 1923-1924 роках через хворобу В. Ленін був змушений відійти від реальної влади. Він лише номінально вважався лідером держави. Фактична влада зосереджувалась в руках Сталіна, Троцького, Каменева, Зінов'єва. Ці люди були прихильниками доктринного марксизму, не знайшли у собі сил прийняти НЕП. Тому в "кризі збуту", "ножицях цін" винним оголосили приватний капітал. У відповідності з таким рішенням, було взято курс на планове господарювання. Рішення і XII з'їзду партії, і XIII партконференції вказували чіткий шлях виходу з кризи через систему плановості господарювання, державного регулювання ринку та цін⁴⁸.

Важливим фактором, що впливав на розвиток сільського господарства, а відтак і податкової політики на селі, була інфляція. Знецінення грошей у місті не мало всіх тих негативних наслідків, як на селі. Система паралельних валют 1923/1924 господарського року, існування курсу паперових грошей до золота – переживались у місті значно легше. Місто технічно організовано таким чином, що може взагалі не нести на собі емісійного податку, або нести його у мінімальному розмірі. У містах є засоби масової інформації, які дають змогу швидко отримувати нову інформацію щодо курсу золотого карбованця. Таким чином, курсові втрати від знецінення паперових грошей ставали мінімальними для міського населення.

Інакшими були справи на селі. Селянин, позбавлений інформації, коли продавав хліб, не міг його продавати відповідно до останнього курсу. Газети у село приходили із запізненням на два тижні, телеграфне сполучення було мінімальним. Інфляція та емісійний податок важче позначались на тих галузях господарства, які не були технічно між собою пов'язані.

Таким чином, економічний розрив між містом та селом був неминучим наслідком інфляції. І навпаки, покращення економічних зв'язків міста і села можливе на основі твердої валюти. Лише тверда валюта створює єдиний товарообіг, єдині ціни⁴⁹.

Характерною рисою оподаткування українського села у 1923/1924 господарському році було те, що прямі податки із селянства становили вже менше $1/3$ у загальній системі податків. У 1919-1920 році продрозверстка була єдиним податковим ресурсом. Більшовиками планувалося зменшити частку прямого оподаткування села до $1/4$. Цьому сприяли наступні чинники. Розвивалася система прямого оподаткування міст. Надходження від промислового та прибутково-майнового податку у 1923/1924 господарському році значно зросли у порівнянні з попередніми роками. Збільшились надходження від приватної торгівлі та капіталу. Разом з тим, зменшення частки прямого обкладання селянства у загальній системі податків не привело до достатньої прогресивності обкладання, зменшення тягара оподаткування. У 1923/1924 господарському році селянство сплачувало 6,3% від вартості всієї продукції⁵⁰.

Обстеження по вилученню єдиного сільськогосподарського податку у 1923/1924 господарчому році, здійснене робітничо-селянською інспекцією, виявило, що на місцях податкові органи невчасно одержували інструкції, а платники – податкові листи, що негативно позначилося на початку податкової кампанії. Виявлено було і ряд недоцільностей у мережі приймалень. Вони розташовувались на далекій відстані від населених пунктів, що ускладнювало підвезення податкових виплат. Кондиційні умови Народного Комісаріату Продовольчих Справ виявилися не реальними, неузгодженими з дійсним станом сільського господарства⁵¹.

Отже, кампанія 1923/1924 господарчого року по

стягненню єдиного сільськогосподарського податку характеризувалася наступними моментами.

По-перше, вона була розпочата невчасно. Податкові органи на місцях і селянство не були завчасно проінформовані щодо строків і норм виплати податку.

По-друге, вилучення єдиного сільгосподатку ускладнилося “кризою збуту”, “ножицями цін”, інфляційністю паперових грошей. Визначення грошового еквіваленту залежало від таких надзвичайно мінливих факторів як середня ринкова ціна на хліб та курс дедалі падаючого раззнака. Невірне визначення або незмінність грошових еквівалентів наносило збитки сільському господарству України. Встановлений нижче ринкової ціни хліба, грошовий еквівалент зменшував реальні надходження до бюджету, стимулював сплату податку грошима у тих ройонах, де сплати очікувалась натурою. Це зумовлювало значне підвищення ринкового продажу хліба в обмежені строки і подальше падіння цін на хліб.

По-третє, нормальний хід податкової кампанії гальмувався половинчастим характером єдиного сільгосподатку. Грошові еквіваленти виплати негативно впливали на розвиток сільського господарства. Як свідчить статистика, ціни на сільгоспродукти в другій половині 1923 року, і без впливу переходу до грошового оподаткування, різко падали. Так, сільськогосподарський індекс по відношенню до загального дорівнював на 01.07.1923 – 0,70; на 01.08.1923 – 0,65; на 01.09.1923 – 0,56; на 01.10.1923 – 0,54.

По-четверте, справі уніфікації податків перешкоджала самочинна податкова творчість, параліч фінансової інспектури.

По-п'яте, складність системи місцевих податків не сприяла покращенню надходжень за єдиним сільгосподатком. Вона зберігала велику кількість податків, які були обтяжливими для платників.

По-шосте, податкова система носила фіскальний

характер, спрямований на якомога більше вилучення коштів із сільського населення. Фактичні результати проведення єдиного сільгосподатку в 1923/1924 році відрізнялися від запланованих. У грошовому виразі сільгосподатку по СРСР надійшло 275349 тис. крб., замість передбачуваних 350-400 млн. крб., замість 534,7 тис. податкових житніх чи пшеничних одиниць надійшло 520,6 тис. Для України план надходжень за єдиним сільгосподатком становив всього 179912,7 тис. податкових одиниць. З них 131587,1 тис. грошових одиниць; 7112,8 тис. облігаціями хлібного займу; натурою – 41212,8 тис. одиниць. Надійшло 73,1% грошових одиниць, 4,0% облігаціями хлібного займу, 22,9% натуральних одиниць. Отже, недобір по Україні складав відповідно 26,9%, 96%, 71,1%.

По-сьоме, суттєвим недоліком нової системи оподаткування було обкладання лише орної землі, без урахування кількості голів худоби. Вона безпосередньо впливала на підвищення тягара оподаткування. Тому для селянських господарств набагато вигіднішою була її відсутність. Це гальмувало розвиток тваринництва. Сприятливим для цієї галузі було оподаткування, при якому прибутковість господарства від кількості голів худоби обраховувалась окремо від прибутків, що надходили від орних земель.

По-восьме, великі ускладнення викликало визначення розрядів урожайності. У більшості губернії вони були встановлені лише в серпні. Літо було холодним та дощовим. Зернові культури достигли пізно, у багатьох випадках загинули, проросли. Тому доводилось переглядати встановлені вже розряди. Це затягувало справу обрахування податкової ставки.

По-дев'яте, у тих губерніях, у яких податок селяни сплачували виключно грошима, губфінвідділи, у відповідності до декрету РНК СРСР від 12 грудня 1923 р., мали поглинути податкові відділи губпродкомів, а до складу податкових частин фінвідділів увійшли всі Упродкоми. Це

викликало складнощі у роботі податкових органів на місцях.

Г. Петровський у своїй доповіді на VIII Всеукраїнській партійній конференції стан речей характеризував таким чином: "Не можна сказати, що в минулому році (1923/1924 – С.К., В.Л.) єдиний сільгосподаток не підірвав нашого селянства, нині ми скеруємо всі зусилля до того, щоб кращим і правильним обліком перевести єдиний сільгосподаток, щоб незаможництво зовсім не потерпіло, і щоб середняцтво зовсім не похитнулося, щоб йому було під силу, та щоб і міцні господарства не занепали. Нині незаможництво здебільшого під впливом куркульні. Батрацтво зростає..., але ми не спромоглися його організувати"⁵².

ФІНАНСОВО-ГРОШОВЕ СТАНОВИЩЕ СЕЛЯНСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В ДОБУ НЕПУ

4.1 ФОРМУВАННЯ ПОДАТКОВОГО АПАРАТУ

Впродовж тривалого часу (1917-1920 рр.) в Україні податкового апарату, у повному розумінні цього слова, не існувало. Різні політичні режими таку вельми важливу справу, як податкову, зводили до примітивних реквізицій селянського майна, продуктів сільськогосподарського виробництва. Мало чим від своїх попередників відрізнялася і радянська влада. Свою неодноразову присутність на українських землях вона пов'язувала з "походами за хлібом". Політика воєнного комунізму, яку сповідували та реалізовували більшовики, функції податкового апарату перекладала на ВЧК та продзагони. Вони із зброєю в руках здійснювали продрозкладку.

Вирішення цього питання розпочалося після проголошення X з'їздом РКП(б) нової економічної політики. Весною 1921 р. більшовики започаткували процес формування податкового апарату. Податковий апарат формувався як шляхом повернення спеціалістів, що за роки громадянської війни перейшли на іншу роботу, так і шляхом підготовки нових кадрів. Під час революції 1917-1920 рр., коли першорядне значення мала продовольча робота, значна кількість фінансових працівників була відряджена до Наркомпрода, ВРНГ. Апарат польового казначейства підпорядковувався Наркомату військових справ, кадри департаменту залізничних справ – Наркомату шляхів сполучень. Поверненню цих працівників у фінансовий апарат перешкоджали такі обставини: потреба інших наркоматів у

кваліфікованих кадрах, різниця в умовах забезпечення та зарплати у різних наркоматах, перекваліфікація працівників для адаптації до нових умов діяльності тощо. Найкраще збереглися кадри, що працювали в системі Наркомпрода. Однак саме тут умов для їх повернення у розпорядження Наркомфіну було найменше. Пояснювалося це тим, що зберігався натурподаток, стягненням якого займався Наркомпрод. Декретом РНК від 19 травня 1921 р. утворювалась податкова інспекція Наркомпрода. Вона теж потребувала кадрів для комплектації¹. За особистою вказівкою В.Леніна до роботи у податкових органах залучалися лише комуністи. Це, на думку більшовицького лідера, мало надати цьому закладу "необхідний партійний авторитет"². Однак, як виявила практика, приналежність до більшовицької партії ще не свідчила про високий професіоналізм податківця.

ЦК РКП(б) звернувся з листом до продовольчих працівників, у якому висував нові завдання, пов'язані з корінною зміною податкової політики на селі. "Якщо селяни побачать, – йшлося у листі, – що продпрацівники борються із злочинністю, то вони зрозуміють, що ви виконуєте виховний обов'язок, покладений на вас, а через вас і на селян – державою"³.

Важливу роль у справі формування податкових органів мало правильне визначення їх місця у фінансовій системі УСРР. Положення про Наркомфін, затверджене ВЦВК 26 липня 1921 р., передбачало створення при Наркомфіні Організаційно-податкового управління. У подальшому воно було реорганізоване в Управління податків та державних прибутків. Губернським, волосним фінвідділам наказувалося зберегти у повному штаті податкові органи на місцях. Однак посада податкового інспектора при волосному фінвідділі скасовувалась. Для вилучення прямих податків формувався штат фінінспекторів, які були підзвітні безпосередньо губфінвідділам.

19 вересня 1921 р. побачив світ декрет РНК "Про повернення до роботи за спеціальністю працівників податкової справи". Він сприяв поповненню податкового апарату висококваліфікованими працівниками. Згідно нього, до роботи у податкових органах залучалися колишні фінансові службовці царської Росії⁴. На цей крок більшовицькі лідери зважилися після того, як зрозуміли, що мають діло із складною податковою справою і не мають фахівців. Більшість податківців-більшовиків була людьми неосвіченими, навіть безграмотними. Про це йшлося в пресі 20-х років ХХ століття. Так, С. Гольдберг, підводячи підсумки податкової кампанії 1921/1922 господарського року, писав: "Працівники на місцях (податкові – авт.) не могли бути проінструктовані навіть про нові методи роботи. Більшість з них не розуміла, що таке НЕП. Далі, не варто забувати, що наша інспектура, у своїй переважній більшості, складається з робітників та селян, інтелектуально слабо розвинутих"⁵. Залучення до роботи у податкових органах старих спеціалістів збільшило кількість працівників податкового апарату. За червень-жовтень 1922 р. кількість фінансових агентів збільшилась у 12 разів⁶. Про укомплектованість штатами податкового апарату свідчать дані таблиці №6.

Отже, штат спеціального податкового управління збільшився на 1450 чол.; фінансових інспекторів – на 237 чол.; інспекторів непрямих податків – на 437 чол.

Таблиця №6

Укомплектованість штатами податкового апарату на кінець 1922 р. (чол.)⁷

	Старий штат на листопад	Новий штат на грудень	Різниця
Спеціальне податкове управління	832	2282	1450
Фінансових інспекторів	866	1103	237
Інспекторів непрямих податків	2282	2719	437

Для оперативного зв'язку центру з податковими органами на місцях, єдина податкова територія, яка включала в себе не лише РСФРР, але і Україну, і Білорусію та інші регіони, де утвердилась радянська влада, розподілялась на сім районів: Північний, Центральний, Волзько-Камський, Кавказький, Українсько-Кримський, Сибірський, Киргизько-Туркестанський. НКФ мав і власні друковані органи. Ними були "Вестник финансов", "Финансы и экономика", "Финансовая газета". На їх сторінках друкувалися статті, у яких розкривався зміст податкових перетворень на селі, робота податкових органів тощо.

Першочерговість завдання створення нового фінансово-податкового апарату підкреслила Всеросійська конференція завідуючих фінвідділами Рад у грудні 1921 р. Виступаючі зійшлися на думці, що "апарату в нас немає, країна бідна"⁸. Розглядаючи умови, за яких можна досягти найбільш бажаних результатів, делегати конференції одностайно погодились, що це податковий апарат. "Нам потрібен апарат, апарат і апарат. Для того, щоб вилучати податки одного революційного натхнення замало. Революційне натхнення можливо було б потрібне для вилучення революційного податку, який замінював контрибуцію. Тоді можна було не дбати про наслідки тому, що податки мали зникнути. Тепер, коли ми проводимо нову політику надовго та всерйоз, ми повинні чинити справу так, щоб були і вовки не голодні і вівці цілі"⁹. Виходячи з таких завдань, учасники конференції зауважували, що до апарату слід залучати таких працівників, які б мали "широкий кругозір, тактовність та чесність при виконанні слжбового обов'язку"¹⁰.

На жаль, ідеалістичні сподівання учасників конференції не були реалізовані. Кадри податкового апарату, як свідчить періодика того часу, не завжди відповідали вище наведеним цілком слушним вимогам¹¹.

Делегати звернули увагу і на те, що процесам становлення нового податкового апарату чиняться певні перешкоди.

Після того, як відбулась мобілізація фінінспекторів, їм було відмовлено у пайках та одязі. Не була підтримана також ідея Центрподатку відкрити придбання у кредит необхідних продуктів харчування, вбрання. У зв'язку з цим конференція гостро поставила питання про матеріальне забезпечення податкових працівників. Воно, на думку учасників конференції, повинно було бути не гіршим, ніж у банківських службовців.

9-11 червня 1922 р. проходила нарада фінансових працівників Центрального району, яка багато уваги приділила розвитку та зміцненню фінансово-податкового апарату¹². Учасники наради підкреслили взаємозв'язок між процесом відновлення діяльності податкових установ та зростанням податкових надходжень. Фінансові працівники, проаналізувавши ситуацію у податковій справі, констатували, що збільшення податкових надходжень позитивно впливає на скорочення емісії, оздоровлення грошової системи¹³.

ЦК РКП(б) докладав зусиль для зміцнення нижчих ланок податкових органів, які безпосередньо працюють з платниками податків: 1) для покращення роботи в цьому напрямку з Харкова до Москви були викликані Г. Сокольников, Н. Владимирський; 2) ЦК забороняв звільнення податківців, переведення їх на іншу роботу. Піклування більшовиків обходило такий важливий момент, як професійну відповідність працюючого.

Однак податковий апарат, як і податки у цілому, мав відігравати фіскальну роль по відношенню до платників податку, зокрема, до селянства. Фінансово-податкові установи повинні були захищати інтереси держави, "у найкоротші терміни закріпити завойовану владу"¹⁴.

Гострою залишалася проблема недокомплектації штатів фінансово-податкових органів працівниками, знайомими з фінансовою роботою. Для розв'язання цієї проблеми, зміцнення податкового апарату відбувалося за рахунок членів партії. Парткоми та профспілки направляли свої

кадри для участі в податкових кампаніях, зокрема, в податкових двотижневиках, які проводились з кінця 1922 р. до початку 1923 р. Їх мета полягала в посиленому стягненню податків, ліквідації недоздач. Під час участі в цих заходах частина партійних кадрів залишалась на податковій роботі. Тому у 1922-1923 рр. відбулись зміни в податковому апараті, які відображені у таблиці №7.

Так, його загальна чисельність з жовтня 1922 р. до жовтня 1923 р. зросла більше, ніж втричі, або на 28,8 %. Для поповнення особового складу низових податкових установ у 1923 р. до 19 губерній (у тому числі і в Україну) було переведено 924 працівники¹⁶.

На необхідності зміцнення податкового апарату наголошували делегати XI з'їзду РКП(б). У резолюції з'їзду про фінансову політику йшлося: "Для успішного вилучення грошових податків необхідно зосередити увагу партії та радянських органів на цьому завданні та широко залучати партійні сили"¹⁷.

У відповідності з цим рішенням, III сесія ВЦВК IX скликання 26 червня 1922 р. ухвалила постанову "Про зміцнення фінансового апарату та розширення повноважень Наркомфін". Тепер Наркомфін контролював виконання місцевими установами вимог фінансових органів щодо проведення податкових кампаній. Крім того, Наркомфін вжив заходи і по зміцненню податкового апарату на місцях. Він мав право переводити з усіх радянських закладів

Таблиця №7

Зміни в комплектації штатів податкового апарату в 1922-1923 рр.¹⁵

	Внутрішній апарат		Зовнішній апарат		Всього	
	на 1.10.1922	на 1.10.1923	на 1.10.1922	на 1.10.1923	на 1.10.1922	на 1.10.1923
Чисельність апарату (чол.)	3006	16373	7125	14385	10131	30758
В % до штату	43,1	91,0	75,1	85,7	63,3	92,1

працівників з податковою підготовкою до місцевих податкових установ. Наркомфін мав право перемішувати податкових працівників з одних республік, губерній і т.д. до інших. Відповідальність за успішну роботу губернської економічної ради по проведенню нової фінансової політики ніс її голова. Він повинен був у терміни, встановлені Радою Праці та Оборони, подати відомості Наркомфіну та Раді Праці і Оборони про всі вжиті заходи, спрямовані на посилення апарату НКФ. Для покращення ефективності роботи фінансових органів, на місцях всі вони підпорядковувалися безпосередньо НКФ. Завідуючі губернськими фінансовими відділами призначалися губернськими виконавчими комітетами за домовленістю з НКФ. Однак останній мав право не погодитися з призначенням тієї чи іншої кандидатури¹⁸.

Новим етапом у формуванні податкових органів стала податкова реформа 1923 р. У законопроекті про єдиний сільськогосподарський податок багато уваги приділялося формуванню податкового апарату, його роботі з населенням на місцях. Декрет про єдиний сільгосподаток передбачав реорганізацію податкових органів. Вирішувати проблеми, що виникали у процесі роботи податкового апарату, мали не тільки представники податкових установ, а й представники інших закладів, причетних до аграрної політики на селі. Тому створювалися губернські податкові комісії при губвиконкомах. До їх складу входили представники губпродкому, губфінвідділу, губстатбюро, губземуправління. При окрвиконкомах формувалися окружні податкові комісії з представників вище вказаних установ. Впроваджувалися нові посади губпродкомісара та окрпродкомісара¹⁹.

Податкові комісії мали широкі повноваження. Вони визначали розряди продукцій по районах, округах, розмір частки податку, її грошової та натуральної частини. До компетенції податкових комісій входило і встановлення

порядку та норми заміни одних продуктів іншими, надання чи позбавлення пільг. Розглядали вони і скарги селян з приводу неправильного нарахування норми податку²⁰.

Разом із тим, у роботі податкових комісій спостерігалися і суттєві недоліки. Так, наприклад, подання скарги селянином до комісії не означало припинення вилучення податку до перегляду норми²¹. Тому часто селяни сплачували значно більше, ніж було потрібно. Понаднормові продукти не поверталися господарям і не зараховувалися їм у норму наступного податку.

Не було створено і органу, який контролював би відповідність дій податкової комісії законодавству. Тому на практиці не рідкісними були випадки зловживань з боку податківців. Керівників податкових комісій цікавило лише виконання податкових норм, надісланих центром.

Декретом РНК СРСР "Про припинення прийому натурою по сплаті єдиного сільськогосподарського податку за 1923-1924 бюджетний рік та про передачу Народному Комісаріату Фінансів податкового апарату Народного Комісаріата Продовольства" від 11 грудня 1923 р. податковий апарат продовольчих органів підпорядковувався фінансовим органам. У документі говорилося: "Податкові підвідділи губернських продовольчих комітетів, весь апарат волосних продовольчих комітетів і волосна податкова інспекція передаються в повне розпорядження органів Народного Комісаріату Фінансів. Передача податкового апарату з необхідним майном відбувається на основі угоди між Народним Комісаріатом Продовольства та Народним Комісаріатом Фінансів"²².

Положенням про зовнішній податковий нагляд, виданим НКФ СРСР у 1925 р., визначалися права та обов'язки фінінспекторів, їх помічників, фінансових агентів. Зовнішній податковий нагляд виконував функції обстеження платників, вивчення джерел їх прибутків, об'єктів обкладання та нарахування частки. Ведення окладного

рахівництва покладалося на касові органи. Вилученням податків займалися податкові агенти²³.

Однак замість очікуваного позитивного результату "Положення про зовнішній податковий нагляд" привело до небажаних наслідків. Значно збільшився податковий штат, який, фактично, не ніс ніякої відповідальності за своєчасне вилучення податків. Це зумовило послаблення податкової роботи на місцях. Недостача по сплаті податку досягла великих розмірів. В окремих областях робота по вилученню податків звелася нанівець. На кваліфікації податкових працівників негативно позначилась плінність кадрів. За даними обстеження, здійсненого робітничо-селянською інспекцією, плінність податкового апарату в окремих губерніях перевищила 50%²⁴.

Створення податкового апарату не пройшло поза увагою еміграції. Так, Ю. Ростовський небезпідставно вважав, що податкова політика більшовиків на селі "викличе невдоволення владою", особливо селянства, змусить його "стати на шлях активної боротьби з владою"²⁵. Говорячи про фінансово-податкову політику більшовиків емігрант А. Марков підкреслював позитивну роль продподатку, у порівнянні з продрозверсткою: "Податок надходить з більшим успіхом, ніж розверстка, дав значно більше, ніж розверстка, він породжує менше невдоволення"²⁶.

Однак схвальні відгуки еміграції не означали того, що НЕП та нова податкова програма більшовиків не мали серйозних недоліків, адже позитиви НЕПу бачились крізь призму негативів політики воєнного комунізму.

Таким чином, становлення нового податкового апарату в УРСР було невід'ємною частиною податкової політики радянської влади на селі. У своєму формуванні податковий апарат пройшов чотири етапи. Перший – 1921-1922 р., коли лише закладалися підвалини майбутнього і податкові органи не функціонували належним чином. Другий – 1923-1924 р., коли податкові установи були фактично

сформовані, мали законодавчо закріплені функції та виконували конкретну роботу у своїй галузі. Третій – 1925 р., коли вносились певні корективи до функціонування податкових установ. Четвертий – 1925-1928 рр., коли остаточно сформувалась фіскальна анти селянська більшовицька модель податкової системи.

Податковий апарат мав свою структуру. Напрямки його діяльності, повноваження визначалися рішеннями з'їздів партії, резолюціями конференцій та іншими законодавчими актами. Положенням про НКФ від 26 липня 1921 р. створювалось організаційно-податкове управління, яке згодом трансформувалося в управління податків та прибутків. Декретом ВУЦВК від 19 травня 1923 р. про єдиний сільгосподаток до компетенції Наркомфіну належав контроль за місцевими податковими органами. Для безпосередньої роботи з населенням створювалися губернські та окружні податкові комісії. Вони встановлювали розряди продукції по районах та округах, розміри податку, що стягувався, розглядали скарги від громадян тощо. До їх штату входили фінінспектори, фінансові агенти, їх помічники. Вони вивчали економічні можливості селянських господарств, контролювали своєчасну виплату ними податку тощо. З утворенням податкового апарату селяни певною мірою застрахувались від "рішучих дій революційного часу".

Враховуючи всю недосконалість роботи податкових органів, їх створення відіграло важливу роль у формуванні цілісної фінансово-податкової системи України. Прикро, що в подальшому така вельми важлива справа була занедбана.

4.2 ХАРАКТЕР ПОДАТКОВИХ ПЛАТЕЖІВ СЕЛЯНСТВА

Податкова реформа 1923 р., запровадивши змішане вилучення податку (натурою та грошима), зберегла натуральність його обрахування. При цьому брались до

уваги інтереси держави та селянства. Обрахування процентної ставки податку у знецінених грошових радзнаках привело б до великих витрат з боку держави на різниці курсу паперових грошей з моменту обліку об'єктів обкладання до моменту сплати податку. Визначення ж податку у золотій валюті, при частковому його вилученні в інфляційних паперових грошах посилювало б тягар обкладання селян. Тим самим ускладнювались би господарські розрахунки селянства.

Вдале проведення та завершення грошової реформи у 1924 році закріпило тенденцію грошового вилучення податків, створило передумови для переходу до грошового обрахування податкової ставки. Варто зауважити, що перехід до грошового обрахування податку неоднозначно був сприйнятий у вищих ешелонах влади. Окремі фінансисти, політики гостро критикували цей перехід. Вони вказували на те, що він не вигідний для селянства, оскільки:

а) сільське господарство на 75% було натуральним;

б) зміна хлібних цін при грошовому обрахуванні податку могла викликати або переобкладання, або недообкладання окремих районів. Висловлювались сумніви, що державі вдасться закріпити нову тверду валюту. У разі невдачі реформи держава могла б зазнати великих збитків. Прихильники переходу доводили, що:

а) неефективність системи грошових еквівалентів (перерозрахунок з натуральної одиниці обрахування податку на грошову одиницю його вилучення) доведена практикою сільгосподатку 1923/1924 господарського року;

б) натуральна одиниця вирахування податку гальмує денатуралізацію села;

в) хлібні ресурси не можуть бути єдиним критерієм потужності сільського господарства²⁷.

У 1924 році у справі відбудови народного господарства було досягнуто значних успіхів. Аналізуючи ситуацію в республіці, НКЗС України констатував: "За два останні

Таблиця №8

Порівняльна таблиця посівних площ 1916-1923 та 1924 р. (тис. дес.)²⁹

Роки	Степ	%%	Лісостеп	%%	Вся Україна	Зміни в%%
1916	10062	100	9,198	100	19,260	100
1923	7959	79,1	8,435	91,7	16,394	85,1
1924	8707	86,5	8,819	95,9	17,526	91

роки наше сільське господарство розпочало ступенево перебудовуватися на здоровіших основах. Так більшого значення набуло скотарство. В рільництві ми також бачимо наступ: поширюється просапний лан, буряк та картопля в лісостепу, кукурудза та соняшник – у степу. Збільшилась вага працеемних культур²⁸.

Як свідчать дані таблиці №8, у степовій зоні України за 7 років (з 1916 р. по 1923 р.) кількість посівних площ зменшилась на 20,9%, або на 2103 тис. дес. У 1924 р., в порівнянні з 1923 р., кількість посівних площ збільшилась на 746 тис. дес. або на 7,4%. Відносно 1916 р. різниця, в порівнянні з 1924 р., скоротилась на 13,5% або на 1355 тис. дес. У лісостепових районах республіки скорочення посівних площ відбулось у значно менших розмірах. З 1916 р. по 1923 р. зменшення посівних площ досягло 8,3% або 763 тис. дес. За цей же час в степовій зоні відповідний показник дорівнював 20,9% або 2103 тис. дес. У 1924 р. посівних земель було, в порівнянні з 1923 р., на 4,2% більше або на 384 тис. дес. Відносно 1916 р. різниця, в порівнянні з 1924 р. досягла лише 4,1% або 379 тис. пуд. По всій Україні за 7 років (з 1916 р. по 1923 р.) посівні площі скоротились на 14,9% або на 2866 тис. дес. В 1924 р. вдалося збільшити кількість посівних площ, в порівнянні з 1923 р. на 5,9% або на 1132 тис. дес. Однак показники 1924 р. відставали від показників 1916 р. на 9% або на 1734 тис. дес.

За даними таблиці №9 видно, що в 1924 р., в порівнянні

з 1923 р., збільшення посівних площ по 8-ми головним культурам відбувалося нерівномірно. Найвищій показник (+24,8%) мали площі, відведені під посів озимини та ярини. Це не дивно, адже пшениця є основним зерновим продуктом, стратегічною сировиною. Далі йшли площі, відведені під посів гречки, ячменю, та озимого жита (+5,8%, +2,9%, +1,8%). Найменше земель відводилось селянами під просо (-24,8%), кукурудзу (-11,6%), овес (-5,7%).

Відновлення промислових потужностей, зростання товарності сільського господарства сприяло зміцненню економічних зв'язків між містом та селом. Падіння цін на промислові товари, зменшення накладних витрат у товарнопрвідній мережі та розвиток сільськогосподарського експорту зумовили адекватне співвідношення цін на промислові та сільськогосподарські товари. У квітні 1924 року ця відповідність була досягнута. Це відіграло значну роль для еквівалентного обміну між містом та селом.

Із впровадженням грошового сільгосподатку на селі завершилась еволюція натурального оподаткування у грошове. Перехід до грошового обкладання значно розширював сферу обігу грошей, а найголовніше - перетворював сільське господарство із натурального у товарне. Ні у 1922, ні у 1923 році більшовики не могли

Таблиця №9

Зміни посівних площ в Україні з 1923 р. до 1924 р. по 8 головним культурам (тис. дес.)³⁰

Культури	1923 р.	1924 р.	Зміни	
			абсолютні	в %%
	4820	4907	+87	+1,8
Пшениця озима	1481	1848	+367	+24,8
Пшениця ярова	1725	2435	+710	+24,8
Ячмінь	2,881	2964	+83	+2,9
Овес	1,177	1111	-66	-5,7
Гречки	779	734	-45	-5,8
Просо	771	580	-181	-24,8
Кукурудза	804	711	-94	-11,6

повністю відмовитись від натуральних податків. Уряд лише окремими заходами стимулював розвиток товарності аграрного сектору. Одними з них були хлібні позики 1922 року та 1923 року, а також короткотермінова цукрова позика 1923 року. Вони підтвердили економічну вигідність виплати податку грошима³¹.

Перебудова єдиного сільгосподатку на 1924/1925 господарський рік відбувалася з урахуванням досвіду та результатів проведення податкової кампанії 1923-1924 років. У січні 1924 року проходив II Всесоюзний з'їзд Рад. На ньому були вироблені нові засади оподаткування села. Реорганізація єдиного сільгосподатку у 1924/1925 господарському році передбачала здійснення таких заходів:

а) максимальне його наближення до прибуткового оподаткування, прогресивність побудови із звільненням від нього бідноти;

б) перехід до нарахування податку у грошовій, а не натуральній формі;

в) запровадження єдності в обкладанні як державним податком, так і місцевими зборами;

г) зміна ставок податку еквівалентно економічній потужності окремих районів;

д) нарахування податку на весь прибуток селянського господарства з усіх його джерел, а не лише землеробських³².

У відповідності з новою концепцією єдиного сільгосподатку, розробленого II Всесоюзним з'їздом Рад, а також постановами XIII партконференції, 30 квітня 1924 року ЦВК СРСР видав положення про єдиний сільгосподаток на 1924/1925 господарський рік. Новий податок був відмінним від податку 1923/1924 господарського року. Так, наприклад, якщо за єдиним сільгосподатком 1923/1924 господарського року худоба враховувалася як показник потужності господарства, то за новим обкладанням - худоба певного віку враховувалася як самостійний об'єкт оподаткування. Худоба, сінокіс

прирівнювались до орної землі за спеціальними коефіцієнтами. Норми перерозрахунку диференціювалися по губерніях, у залежності від частки скотарства у сільському господарстві³³. Тим самим збільшувалась чисельність платників податків за рахунок приміських господарств, які не мали посівів, але володіли худобою.

Згідно постанов з'їзду, запроваджувались порайонні ставки на дошку. При їх застосуванні провідну роль відігравала економічна значимість району. Всього по СРСР встановлювались 25 таблиць ставок, які поділялися на розряди з різним відсотком для господарств у залежності від розмірів орної землі на їдця. Така тарифікація ставок, незважаючи на її складність, дозволяла з більшою гнучкістю враховувати платіжну спроможність селянства у різних районах. При нарахуванні ставок до уваги бралась і прибутковість селянського господарства від промислової діяльності.

Новим у розробці ставок був принцип плаваючої шкали. Він усував стрибкоподібність у сумах податку при переході господарства з одного розряду обкладання до іншого.

Дискусії викликали питання про те, що враховувати при визначенні розміру податку – орну землю чи посіви. Обкладання орної землі (а не посіву) сприяло розширенню посівних площ, але у комплексі з податковими пільгами бідняцьким та малопотужним господарствам, з наданням їм насінневої та іншої допомоги. В іншому випадку ці господарства маючи, за умов зрівняльного землекористування, значні земельні ділянки, але не маючи достатніх засобів їх обробітку, були б необкладеними, у порівнянні з сильнішими господарствами. Виходячи з класових принципів, а не з економічної необхідності, радянська влада запровадила оподаткування за орною землею, тим самим посиливши тягар обкладання для економічно потужних селянських господарств, які змогли вижити за умов ринкових відносин НЕПу.

Не завжди виправданою була система пільг, передбачена

новим сільгосподатком. Вона звільняла від сплати податку близько 20% селянських господарств³⁴. Усі пільги розподілялися на 7 груп і стосувалися лише економічно слабких господарств³⁵. Ставлячи за мету сприяти відродженню бідняцьких господарств, покращити добробут селян, більшовики на практиці досягли протилежного результату. Перекладаючи весь тягар оподаткування на економічно сильні селянські господарства, вони, тим самим, гальмували нарощення ними своїх потужностей. На "куркульські" господарства припадало 30-45% всієї суми податку. Не маючи достатніх можливостей, держава не стимулювала і розвиток бідняцьких господарств. Таким чином, замість збагачення, село урівнювалось у своїй бідності. Обкладання сільгосподатком окремих соціальних груп у 1924/1925 господарському році характеризувалося даними наведеними в таблиці №10.

Класовий підхід при диференціації податкових ставок зумовлював збільшення кількості незаможницьких господарств, а їх наявність була аргументом для утворення колгоспів, винищення одноосібних селянських дворів.

Більшовицькі лідери систему надання пільг використовували для роз'єднання селянської маси, загострення класових протиріч на селі. Так, зокрема, потужні селянські господарства були зацікавлені в тому, щоб об'єктом оподаткування була лише земля. Економічно слабші господарства вимагали, щоб при цьому враховувалась і земля, і худоба, і робочі руки, і прибутки з кустарних промислів. Таким чином, можливості нарощування економічних потужностей сильних господарств різко

Таблиця №10

Прогресивність оподаткування селян у 1924/1925 господарському році³⁶

Господарства	Податки у середн. на 1 г-во (в крб.)
Бідняцькі	3, 30
Середняцькі	17, 60
Куркульські	72, 79

обмежувались. Згорталась і сфера застосування ринкових відносин на селі, гальмувався процес денатуралізації аграрного сектора.

Незважаючи на це, більшовики розробили законопроект про розміри надбавок до податку. У ньому говорилося, що “необхідно негайно внести до закону покращення, які б усунули можливість невірною розподілу тягара оподаткування. Прогресія податку повинна в усіх випадках забезпечувати інтереси бідноти”³⁷.

У 1924-1925 роках була досягнута диференціація обкладання з урахуванням специфіки окремих економічних районів. Такий підхід при оподаткуванні обумовлювався переходом до грошового обрахування податку. Сума податку визначалася не лише наявністю певних об’єктів обкладання, а й прибутковістю цих об’єктів. Прибутковість не скрізь була однаковою. Вона коливалася у зв’язку з рівнем товарності того чи іншого господарства.

Поряд із цим, у 1924/1925 господарському році були надані значні пільги по технічним культурам. Вони полягали не лише в тому, що закон передбачав деякі заохочення відносно тих чи інших культур. Головним чином, пільги стосувалися рівності обкладання технічних культур разом з іншими галузями рільництва, не зважаючи на їх більшу прибутковість³⁸.

Новим законом про єдиний сільгосподаток повністю скасовувалися волосні, сільські збори на місцеві потреби. Вони замінювалися грошовим подвірним податком та надбавкою до податку у розмірі 25%, які надходили до місцевих бюджетів. 29 серпня 1924 року ВЦВК та РНК видали закон “Про самообкладання населення для задоволення місцевих суспільних потреб”. Закон наголошував на тому, що подібні кошти могли вноситися лише добровільно. Заборонялося вилучати примусово гроші на задоволення місцевих проблем.

З переходом до грошового оподаткування селянства сума

сільгосподатку більшою мірою стала залежати від реальних прибутків селянського господарства. Із зростанням прибутків збільшувалась і сума податку по СРСР, у 1922-1923 роках вона дорівнювала 176,5 млн. крб., 1923-1924 роках – 231 млн. крб., 1924-1925 роках – 326,2 млн. крб.³⁹. Виходила парадоксальна ситуація. Реальні прибутки населення зростали, а добробут залишався майже незмінним через те, що зростала і частка того, що потрібно було безкоштовно віддати. Відтак збагачувалася держава за рахунок своїх громадян.

У радянській історіографії цей парадокс визнавався у вкрай нейтральному вигляді: “Абсолютне скорочення податків у розрахунку на господарство і на людину з відновленням сільгоспвиробництва і зростанням прибутків населення повинно було змінитися в дійсності – зростанням, однак темпи останнього були невеликі і відверто відставали від зростання прибутків”⁴⁰. У 1923-1924 році податкові платежі села дорівнювали 3,15 крб. з людини, у 1924-1925

Таблиця №11

Розміри податків сільського населення України у кампанії 1924/1925 господарського року⁴⁴

Губернії	Сума податку на 1924/1925 р. у тис.крб.	Припадає податку (крб.)		
		На 1 господарство	На 1 їдця	На 1 дес. оброб. землі
Волинська	6950	20,20	4,22	4,80
Донецька	8900	22,90	4,20	2,42
Катеринославська	12550	21,41	4,27	2,50
Київська	12900	14,90	3,45	4,27
Одеська	10600	17,60	3,98	2,10
Подільська	9600	13,00	3,30	4,26
Полтавська	15300	23,60	4,78	3,42
Чернігівська	6500	14,70	2,73	2,86
Харківська	6700	18,90	3,70	3,68
По Україні	90000	18,10	3,85	3,22

роках – 6,3 червінців з людини, а у 1925-1926 роках – 7,8 червінців. Тягар податку не став легшим⁴¹. Дані таблиці №11 про це красномовно свідчать.

Кампанію по вилученню єдиного сільгосподатку ускладнив частковий недорід. Він охопив близько 4 млн. десятин. В окремих районах УСРР урожай на одну людину складав від 12 до 6 пудів. Від неврожаю постраждало 145 районів республіки з населенням у 5 млн. чоловік або 1 млн. господарств⁴².

Нарада комісії по встановленню контингенту єдиного сільгосподатку для УСРР, яка проходила 19 червня 1924 року визначила суму податку в розмірі 75-80 млн. крб.⁴³. Вона також констатувала різке посилення диференціації селянських господарств через недорід.

Перед радянським урядом у Москві була висунута вимога надати пільги по сплаті податку в розмірі 6%, як це встановлювалося у загальносоюзному масштабі. Через те, що для неврожайних областей республіки податок зменшили, місцеві бюджети залишилися непрофінансованими. Тому нарада комісії по встановленню контингенту єдиного сільгосподатку визнала за необхідне надати частину коштів з дотаційного фонду для фінансування неврожайних районів УСРР. Враховуючи загальне падіння врожаю у республіці, а також зменшення відсотку надходження хліба до держави, та ж нарада визначила, що відсоток податку на місцеві потреби по республіці повинен бути не більшим середньосоюзного⁴⁵.

Міжвідомча комісія по єдиному сільгосподатку з урахуванням недороду, який охопив Україну, розробила окремо по губерніях норми сплати податку. Волинська губернія мала сплатити брутто – 8800 тис. крб., нетто – 7200 тис. крб., місцевих надбавок – 1340 тис. крб.; Донецька губернія відповідно 118 тис. крб., 9 тис. крб., 1,84 тис. крб.; Катеринославська – 15,8 тис. крб., 12,3 тис. крб., 2,4 тис. крб.; Одеська – 13,7 тис. крб., 10,5 тис.

крб., 2,29 тис. крб.; Подільська – 13 тис. крб., 10,5 тис. крб., 2,04 тис. крб.; Полтавська – 19,5 тис. крб., 15,6 тис. крб., 2,6 тис. крб.; Харківська – 9 тис. крб., 6,7 тис. крб., 1,72 тис. крб.; Чернігівська – 8,4 тис. крб., 6,9 тис. крб. Всього селяни України мали сплатити 116,5 тис. крб. брутто, 92 тис. крб. нетто – 18 тис. крб. місцевих надбавок до податку. Частка відрахування за податком була зменшена для Волинської губернії на 1 тис. крб., для Подільської на 3 тис. крб. Однак вона була збільшена для Катеринославської на 3 тис. крб., для Одеської на 2 тис. крб.⁴⁶.

Гострою була проблема недоздач з боку селян. Через завищені норми оподаткування, несприятливу кон'юнктуру хлібного ринку та інші причини окремі селянські господарства не могли розрахуватися з державою. Недоздача минулого року автоматично додавалася до відсоткової норми податку наступного року. Таким чином, утворювався "снігова лавина", з якої неможливо було вирватися. Тому, щоб не зірвати хід виконання єдиного сільгосподатку, у 1924/1925 господарському році НКФ УСРР запропонував здійснити такі заходи: По-перше, припинити погашення недоздач минулого року першими грошовими внесками до кас. По-друге, недоздачу потужних господарств стягнути після виплати всіх 100% теперішнього року. По-третє, недоздачі малопотужних господарств скасувати, для чого переглянути списки тих, хто недовиконав норми сплати податку.

Отже, головний тягар, як завжди, припав на потужні селянські господарства. До того ж було незрозуміло, які господарства підпадають під назву "малопотужні", оскільки диференціація села була надзвичайною.

Проблема розподілу тягара податків між окремими групами населення в СРСР стояла дуже гостро. Спеціальних досліджень, які б давали більш-менш об'єктивні дані не існувало впродовж багатьох років. Тому застосовувалась методологія приблизності та умовності

обкладання. У царській Росії міста споживали, у середньому, 60% виробів переробної промисловості, село - 40%. У такому співвідношенні розподілялися і податки, що припадали на промисловість, торгівлю, сільськогосподарське виробництво. З 1922 року, коли в радянських республіках знову відродилася податкова система, на селі спостерігається збільшення, у порівнянні з довоєнним періодом, господарського споживання, а також особистого. Ця обставина, за всіма законами економіки, зумовлювала зменшення частки села у сплаті податків. Однак на практиці виявилися абсолютно протилежні результати. Сума податків, яку сплачувало сільське населення у 1913 році дорівнювала 23% міського оподаткування, у 1922-1923 роки - 44,1%, 1923-1924 роки - 22,9%, а у 1924-1925 роках - 23,6%⁴⁷. Розрахунки зроблені у довоєнних карбованцях, застосовуючи до червоного обрахування середньорічний поправочний коефіцієнт. Отже, незважаючи на зміни, що сталися в економічній інфраструктурі СРСР та УСРР, відсоток сільських податкових надходжень, у порівнянні з 1913 р., не зменшився.

Посилення обкладання села пояснювалося тим, що "за умов капіталістичного оточення наша соціалістична промисловість не може розраховувати на отримання іноземних капіталів. Маючи на увазі те, що для переходу до соціалізму нам потрібно відновити не лише промисловість у довоєнних масштабах, а набагато більше - сільське господарство повинно бути за своєю продуктивністю значно вищим довоєнного рівня, що необхідно для відновлення основних капіталів промисловості"⁴⁸.

Зарубіжний дослідник Н. Верт, вивчаючи НЕП у промисловості, зауважує: "Всупереч ленінському плану промисловість не забезпечувала селян необхідними товарами. Виходячи з тих протиріч, що мали місце між керівниками ВРНГ, промислова політика 20-х рр. ХХ ст. була непослідовною. В 1924-1926 рр. П'ятаков намагався

встановити контроль за прибутком та амортизаційними фондами в тресті легкої промисловості. Дзержинський, який очолив у 1924 р. ВРНГ, пропонував розвивати легку промисловість, яка б дала державі тимчасові, але швидкі прибутки і частково задовольнила попит селян. В занепаді знаходилась і дрібна сільська промисловість, яка могла б забезпечувати якусь частину селянських потреб. Відсутність кредитів та податковий тягар зробили неможливим розвиток цього сектору, який процвітав до революції"⁴⁹.

Таким чином, аграрний сектор економіки України вважався основним джерелом фінансування і розвитку промисловості. Чекати на підвищення продуктивності села не було часу, значно вигідніше для держави було посилити податковий тиск, що і було здійснено. У січні 1925 року відбувся Пленум ЦК РКП(б), на якому розглядалися питання про стан та перспективи розвитку сільського господарства, аналізувався хід виконання кампанії по вилученню єдиного сільськогосподарського податку у 1924/1925 господарському році. Пленум висловився за перехід у побудові сільгосподатку від системи обкладання за шкалою до принципу прибуткового оподаткування. Органи робітничо-селянської інспекції ретельно обстежили хід виконання єдиного сільгосподатку у 1924/1925 господарському році по 26 губерніях союзних республік. Матеріали дослідження обговорювалися на колегії НК РСІ.

Було визнано, що однією з причин ускладнень при проведенні сільгосподатку став частковий недорід 1924 року, а також окремі недоліки податку. Частка відрахувань виявилася непропорційною для ряду селянських господарств. Зовнішні ознаки обкладання, які лягли в основу закону про єдиний сільгосподаток 1924/1925 господарського року, не дозволили повною мірою виявити всі джерела прибутків багатьох селянських господарств. У результаті цього прогресивність оподаткування була порушена, що викликало незгоду сільгосподатку⁵⁰.

Серед факторів, що зумовили недовиконання норм єдиного сільгосподатку називалися такі: недорід, низькі ціни на сільгосппродукти, заборгованість державних підприємств селянам за виконані роботи, несвоечасний розгляд скарг платників податків. Гальмували хід сплати податку терміни його визначення. “Розбрат і обурення селян викликаний тим що беруть раніше терміну. Селяни розраховували продати дещо з господарства, але тут виходить, що замість них дбає держава: приходить фінінспектор і забирає кожухи”⁵¹. Далися взнаки слабка робота заготівельних державних органів, невчасне вручення обкладних аркушів. Іноді їх надсилали селянам 31 жовтня. Відзначалося надмірне оподаткування середняцьких господарств.

Недорід 1924 року викликав скорочення посівів. Урожай 1924 року в окремих районах УСРР дорівнював 40% від урожаю 1923 року. Це зумовило скорочення поголів'я худоби, падіння цін на м'ясо. Через несприятливі умови селяни намагалися ліквідувати худобу і залишити у господарстві більше хліба⁵².

Основним недоліком єдиного сільгосподатку було переведення худоби у рілля при обрахуванні податку. Це зумовило скорочення поголів'я та обурення з боку селян багатьох районів республіки. Найгрубіші помилки у цьому відношенні були допущені у скотарських районах Криму. Тут спостерігалась нерівномірність оподаткування. Господарство у 60 голів худоби без посіву платило 244 крб. 13 коп. податку. Коли посіву було 1-2 десятини податок збільшувався до 741,77 крб. Таким чином, він підвищувався на 497,64 крб. Були випадки коли за податком вилучалося значно більше 50% усіх прибутків від скотарства⁵³.

У ході обстеження виконання єдиного сільгосподатку у 1924/1925 господарському році було з'ясовано і такий суттєвий недолік, як недоречність застосування пільг. Загальна податкова сума обрахувалась у 470 млн. крб.,

вилученню підлягало 335 млн. крб., а 135 млн. крб. надходило до пільгового фонду. Однак він був використаний не повністю. Автоматичні пільги надавалися 6,5% незаможних господарств, а решта – через піклування. Якщо перші надавалися на практиці, дійсно автоматично, то другі – через деякий час із значним зволіканням⁵⁴. Надзвичайно мало пільг надавалося за розведення племінної худоби. Не завжди постраждали від природних лих господарства отримували знижки при оподаткуванні⁵⁵.

Таким чином, є підстави твердити, що єдиний сільгосподаток у 1924/1925 господарському році поклав край натуральному обкладенню аграрного сектора. Він значно розширив сферу обігу грошей, сприяв стабілізації нової національної валюти.

Законодавчо сільгосподаток суттєво відрізнявся від попередніх років. Позитивним у новому обкладанні було те, що худоба певного віку враховувалася як самостійний об'єкт оподаткування. Худоба, сінокіс прирівнювались до орної землі за спеціальними коефіцієнтами. Норми перерозрахунку диференціювались по губерніях, у залежності від питомої ваги скотарства у сільському господарстві. Однак класовий підхід при його запровадженні та реалізації, нівелював нові позитивні сторони.

Аграрний сектор загальносоюзної та української економік залишався основним джерелом фінансування, відновлення промисловості. Це зумовило цілий ряд негативних аспектів при обкладанні сільського населення. Так зокрема, відчутно не зменшився податковий тягар. У 1923-1924 році податкові платежі села дорівнювали 3,15 крб. з людини, у 1924-1925 роках – 6,3 червінців з людини, а у 1925-1926 роках – 7,8 червінців. Тягар податку не став легшим. Істотно не покращився добробут селян, як зазначали більшовики, “він відверто відставав від зростання прибутків”. Актуальною залишилася проблема прогресивності оподаткування.

Разом із тим, досвід проведення податкової кампанії 1924/1925 господарського року з усією очевидністю засвідчив необхідність переходу до прибуткового обкладення з максимальним урахуванням індивідуальних особливостей господарств.

4.3 НАРОСТАННЯ КЛАСОВО-ДИСКРИМІНАЦІЙНИХ ЯВИЩ У РАДЯНСЬКІЙ ПОДАТКОВІЙ ПОЛІТИЦІ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ (1925-1928 рр.)

У попередньому розділі монографії при аналізі податкових платежів селян у 1924/1925 господарському році ми зупинилися на недоліках єдиного сільгосподатку. Однак крім них мали місце і одверті порушення закону, корупція фінінспекторів і таке інше. Для повнішого розкриття проведення податкової компанії 1924/1925 господарського року ми на них зупинимось детальніше, залучивши матеріали, що надходили з місць, авторами яких були селяни.

Більшість селян для того, щоб сплатити єдиний сільськогосподарський податок, продавали худобу або іншу продукцію свого господарства. Ті господарі, які не мали чого продавати, а відповідно і чим сплатити податок, зараховувались до "недоїмщиків". У цієї категорії селян вилучалося майно за розпорядженням фінінспектора. Так, у селі Златопілля на Черкащині, фінінспектор 13 січня вилучив майно "недоїмщиків", хоча строк здачі третини податку припадав на 15 січня⁵⁶.

На місцях фінансова інспектура ігнорувала встановлені законодавством терміни сплати податку, намагаючись якомога раніше звітуватися перед начальством про виконання єдиного сільгосподатку у підвладній їй місцевості. Селяни Кам'яного Броду Лисянського району, повідомляючи про свавілля місцевих органів влади, писали: "У селах беруть (податок – авт.) за два дні до строку, а

навіть за 10. 5 січня голова сільради з виконавцями ходив по селу та брав кожухи, овечі шкури. Чи до строку, тобто до 15 січня, надається право головам сільради та міліції отаке робить"⁵⁷.

Населення с. В'язівок Городищинського району (сучасної Черкаської області – авт.), пишучи листа до журналу, запитували: "Як таку роботу назвати, нащо оті строки даються?". І тут же давали свою відповідь: "Це на советській мові є провокація. Неоднакові строки для куркулів і для незаможників. То не випадково: не в одному селі отак робиться, що сільрада певне за гарний подарунок, куркулеві пільги дає. Бідніше населення дає третій термін, а заможники деякі ще й першого не виплатили і що ж приходиться робить"⁵⁸.

Радянська історіографія завжди наголошувала на піклувальній ролі радянської влади щодо незаможників, сімей червоноармійців та інших, потребуючих соціального захисту категорій населення. Податкова система більшовиків, яка надавала пільги сільському населенню, проголошувалася найгуманнішою у світі та завжди порівнювалася з начебто жорстокою царською. Нижче наведений лист червоноармійця, а таких було безліч у той час, зайвий раз доводить, яка величезна прірва лежить між тим, що більшовики проголошували та декларували і тим, що вони чинили, що було насправді.

"Я звернувся до РВК в Стеблів і мені дають відповідку, що потрібно мати крім скарги посвідчення з частини для правдивости скидки, а я такого не маю – лише відпускний білет. Мені зауважили, що потрібно взяти копію моєї книжки – одпускнуї і прикласти до скарги. Я зробив і звернувся, щоб її зареєстрували, а мені і кажуть, що потрібно заплатити за реєстрацію 2 крб. 50 коп. Я не згоджувався. Вони дали правила, що треба за це платити – за реєстр. А ця б реєстрація взяла б чуть не половину податку. І так я скидку не отримав. Та й не знаю, хто

винуват, чи моя частина, що не дала посвідчення, окремого від документа, чи районний апарат, що одгукується”⁵⁹.

Безсумнівним залишається той факт, що винною була податкова система, її механізми надання пільг, а також податковий апарат, що виконував вказівки центру.

У селі Житниці Бердичівського району беззаконня місцевих органів влади зайшло ще далі. Губпродком жителям даного села на 25% зменшив податкову ставку виплати. Волосні органи влади відібрали у селян паспорти і поставили відмітку, що продподаток зменшений на 25%. “На тім і кончилось, а селяни заплатили продподаток на всі 100%”⁶⁰.

Грубі помилки допускалися Наркомфіном при підрахуванні норми сільгосподатку. Якщо, за даними Наркомфіну, податок на 1924/1925 господарський рік для селян Суботова Чигиринського району був зменшений, то за підрахунками селян він був збільшений. Наведемо селянські підрахунки: “У цім році нарахували 14 крб. 14 коп. Половину цього податку внесли в той термін як жито було 42 коп. за пуд, на 7 липня виходить 16 пудів 30 фунтів, а друга половина – коли жито було по 1 крб. 10 коп. і на 7 липня виходить 6 пудів 30 фунтів, а всього в місті продподаток в цім році в пудах – 23 пуди 20 фунтів”⁶¹.

Ось ще один приклад невірного нарахування податку. “Де ж ці гроші мені всі дістати да всі податки оплатити. Бо з мене насчитали податку багато. Облігація одна 11 крб.75 коп., управзбору – 24 крб. 50 коп., єдиновременого налогу – 7 крб., подорожного – 13 крб. 15 коп.” Всі збори були покладені на 60-річного коваля Давида із села Димер Димерського району⁶².

Розуміючи необхідність залишення хоч яких-небудь обігових коштів для розвитку селянського господарства, відсоток вилучення по податку в середньому по Україні у 1925/1926 році був зменшений, порівняно з попереднім роком, на третину – з 114 млн. до 70 млн. карбованців.

Зменшувався також непрямий податок: на сіль – з 42 до 22 копійок за пуд, на гас, відповідно, з 80 до 60 копійок. Повністю був скасований непрямий податок на цукор⁶³.

Послаблення податкового пресу 1925/1926 року не торкнулось заможних господарств. Постійні пільги по сплаті податку надавалися лише маломічним господарям. Так, в 1925 році від сплати сільськогосподарського податку на Чернігівщині повністю було звільнено більше 2 тисяч господарств, а частково ще 3780 господарств на загальну суму 30.879 карбованців 20 копійок⁶⁴. На Київщині пільги по сільгосподатку отримали приблизно 385 тисяч господарств на загальну суму 1.365 тисячі карбованців (21,9% всієї суми податку)⁶⁵. Тоді ж був встановлений неоподаткований мінімум, який в 1923 році складав 120 тисяч карбованців (в грошових знаках 1922 року)⁶⁶. При збільшенні прибутку, порівняно з неоподатковуваним мінімумом, в три рази, з 79 до 240 карбованців, сума податку підвищувалась: в 1924/1925 році в 14,5 рази; в 1925/1926 році – в 22,5 рази; в 1926/1927 році – в 70 раз.

В 1925/26 році бідняки платили пересічно 76 копійок податку на кожного члена сім’ї, середняки 3,09 карбованці, а “куркулі” 11,03 карбованці⁶⁷.

Проте податок все ж таки залишався для селян обтяжливим, а у подальшому його тягар знову почав зростати. Прийнятий вже в наступному році закон про єдиний сільськогосподарський податок передбачав, що до суми загального прибутку селянського господарства, з якої обчислювався податок, повинні включатися й надходження від неземлеробської діяльності членів двору, тобто їх сезонні заробітки на шахтах, будовах, тощо. Загальна антиселянська спрямованість цього законодавчого акту очевидна: таким чином запроваджувалось подвійне, а подекуди й потрійне оподаткування селянського господарства, оскільки сума, зароблена членом двору, вже оподатковувалась за місцем його сезонної роботи.

По-новому визначався й рівень обкладання. Тепер він залежав від розміру загального прибутку на господарство з поправкою на кількість їдців шляхом відрахування неоподаткованого мінімуму в розмірі 30 карбованців на їдця⁶⁸.

З 1926 р. у податковій сфері опоненти НЕПу почали відхід від цього курсу. В 1926/1927 р., у порівнянні з попереднім роком, сума податку збільшилася для середняків на 10-30%, а для заможних селян на 80-180%⁶⁹. У деяких випадках податки зросли в 3-4 рази⁷⁰.

Натомість, у 1926/1927 році ставка податку з члена бідняцького господарства знизилась до 22 копійок, з члена середняцького господарства практично не змінилась, а "куркульське" господарство змушено було платити по 15,42 крб. з душі. Всього у 1927 році 4% найбільш заможних господарств виплатили майже третину загальної кількості сільськогосподарського податку⁷¹. Під тиском податкового тягара посилювалися тенденції дроблення, руйнації селянських господарств. Проте це зовсім не цікавило представників тоталітарної системи.

"Які настрої ми маємо серед селянства?" — запитував 25 січня 1927 р. на Луганській окружній партконференції секретар окружкому Семенов. "Заможні селяни кажуть, що ми буцімто притискуємо податки, що все йде на промисловість... Але хто ж протестує у своїй більшості? — демагогічно запитував Семенов. — Колишній унтер-офіцер, колишній торговець, власник молотарки або трактора". Як далі видно з виступу Семенова, для нього всі незадоволені податками селяни — це класові вороги, яких випадково не знищили під час громадянської війни і тепер потрібно обов'язково добити⁷².

У 1927/1928 році сільськогосподарський податок пересічно становив 7% від загального прибутку селянського господарства. Проте ця цифра практично нічого не говорить про дійсний тягар оподаткування для різних прошарків селян. Того року районні податкові комісії отримали право

додатково звільняти від сплати єдиного сільськогосподарського податку двори з наділами не більше 0,5 дес. на їдця, якщо ці господарства мали не більше однієї голови великої рогатої худоби і не одержували доходів від нехліборобських заробітків або спеціальних галузей сільського господарства⁷³.

Тим самим 35% найменш міцних господарств було зовсім звільнено від податку. Податок на маломіцне (бідняцьке) господарство становив 6,28 крб., середняцьке — 25,92 крб., заможне — 82,35 крб., куркульське — 150,35 крб.⁷⁴. Тобто, господарства, які отримали до 100 крб. понад неоподатковуваний мінімум, платили тільки 0,9% всієї суми прибутку, а найбільш заможні, які мали прибуток понад 1000 крб. — 18,5%⁷⁵. Оподаткування останніх все ближче наближалось до граничного рівня оподаткування допустимого для нормально працюючого виробництва.

До 10-річчя Жовтня ЦВК СРСР прийняв Маніфест, де постановив звільнити від єдиного сільськогосподарського податку, понад уже раніше звільнених 25% селянських господарств, додатково ще 10%⁷⁶. Звичайно, що податковий тягар був перекладений на заможніші верстви селянства. У 1927/1928 р. 14% найзаможніших селянських господарств виплатили 30% суми податку, а у 1928/1929 р. — вже понад 60%⁷⁷.

З 1928/29 р. був запроваджений так званий експертний порядок оподаткування заможних господарств. Під нього потрапило чимало середняцьких господарств, і, як визнавалося у звіті уряду УСРР, „податок 1928/1929 р. спричинив податкове перенапруження, тиснучи на середняка чималою вагою”⁷⁸.

У 1928 р. у село Суху Волю Володарського району Волинської округи прибула експертна комісія "і не знайшла жодного селянина, щоб його обкласти в експертному порядку": Нарешті зупинилися на селянинові Корсуні, який на 8 душ сім'ї мав 16 дес. землі, найманою працею не

користувався. Звичайно, господарство Корсуна розорили. Таким способом комісія обклала в районі 770 дворів, 568 з яких виявилися типово середняцькими⁷⁹. Всі вони були розорені. На Волинській окружній партконференції у грудні 1928 р. делегат Фішман заявляв: "...Куркуля ми обклали недостатньо. Куркуль нову податкову політику відразу зрозумів. Він веде господарство так, що за своєю прибутковістю є середняцьким, але з куркульською ідеологією. На таких середнячків, овечок у вовчих шкурах, нам необхідно звернути увагу. Всіх цих нових середнячків ми повинні виявити"⁸⁰.

Надмірне обкладання вело до згортання сільськогосподарського виробництва у заможніших господарствах, селяни банкрутували. Відсутність ознак куркульського господарства "солдатів партії" не спиняло: головне для них "куркульська ідеологія", тобто обкладали селян працьовитих, хазяйновитих, економних, справжніх хліборобів, які годували країну. У своєму виступі П.П. Постишев 3 листопада 1928 р. на бюро Харківського окружного КП(б)У говорив: "Олексіївка — самий хлібний район, а відстає по податку. Тут ми повинні зробити деякий перегин.. на верхівку середняків і на куркулів. Питання повинно бути поставлене жорстко... Застосувати адміністративні заходи до окремих сільрад і райвиконкомів... Якщо селянин не виплачує — передавайте справу в суд"⁸¹.

За постановою ВУЦВК та РНК УСРР окрім єдиного сільськогосподарського податку в січні 1928 р. запроваджувався податок "Про самообкладання людності на задоволення її громадських потреб". Він дорівнював 35% від загальної суми сільськогосподарського податку. Селяни — члени ВУЦВК — на сесії в березні 1928 р. визнавали, що село негативно сприйняло новий податок, оскільки і так було придушене низькими цінами на хліб, надзвичайними заходами, сільгосподатком, і "коли прийшлося проводити кампанію, то всі як один проти

самообкладання"⁸². Особливо впертий опір самообкладанню вчинили селяни Коростенського округу, одного із найбільш багатих в Україні. Для проведення кампанії по самооподаткуванню Коростенському окрпарткому у лютому 1928 р. довелося мобілізувати на село весь свій актив — 400 чол., який 1-2 місяці перебував на місцях і тільки тоді було "зібрано суму по самооподаткуванню понад 100% до завдання"⁸³. Доводиться лише гадати, як це їм вдалося, оскільки власного хліба у поліщуків вистачало лише до Різдва.

ВУЦВК і РНК УСРР паралельно з самооподаткуванням у січні 1928 р. оголосили про підписку на 100 млн. крб. державної позики, цинічно названої прибічниками тоталітарної системи "позикою для зміцнення сільського господарства". Звичайно, збір позики відбувався під тиском. Незаможник Гончар (Волинський округ) розповідав як йому, голові сільради, доводилося у лютому 1929 р. розповсюджувати позикку: "Мене у райвиконкомі силою змусили силою взяти облігації. І я силою кидав їх селянам у хати". "Баранівський райпартком звітував до Волинського окрпарткому 10 березня 1928 р. про хід розповсюдження позики: "...Підготовча робота по розповсюдженню селянської позики була проведена така: проведена нарада сільрад, комнезамів, кооперативів та вчителів, взагалі всіх осіб, що могли бути втягнуті до роботи. Виділені райпарткомом партійні товариші сидять на селі вже по кілька тижнів безвизно. Велике завдання — 45 тис. крб. — вимагає дуже великої настирливості, з боку уповноважених... З великим напруженням вдалося розповсюдити облігацій на 40 тис. крб., а завдання 45 тис."⁸⁴.

Така політика режиму, з одного боку, об'єктивно вела до поступового уповільнення темпів розвитку сільського господарства, оскільки заможні селяни переставали бути зацікавлені в розвитку свого господарства, а з іншого - породжувала в психології певної частини селянства

зневажливе ставлення до сільськогосподарського виробництва, до ведення власного господарства.

Підсумовуючи все вище наведене, є підстави твердити, що в Україні склалася парадоксальна ситуація. Маючи достатньо землі, українські селяни не мали достатньої кількості хліба, а їх добробут був далекий від бажаного. Виною тому була більшовицька ідеологія, спрямована на винищення заможного селянства. Принципи цієї політики лежали у підвалинах податкової справи на селі. Через оподаткування аграрного сектору партія досягала своєї мети – зробити всіх однаково бідними. Цікавим є те, що у пресі тих часів немає жодних повідомлень про покарання одвертих порушень закону. Однак сторінки газет і журналів переповнені скаргами селян, їх справедливим невдоволенням безчинством місцевих органів влади. Згодом, під час колективізації, а в дійсності винищення селянства, шпальти періодики заповнюються інформацією про міфічні виступи “куркулів”, як ворогів радянської влади. Хоча за логікою тверезого глузду винуватцем всіх тих крайнощів, що мали місце при оподаткуванні селянського населення України була більшовицька партія та її лідери.

Відмова в березні 1921 р. від “воєнного комунізму” та перехід до нової економічної політики означали, що головним чинником в економічних взаєминах держави й селянства ставав податок. У цьому новому економічному контексті головний податковий тягар лягав на заможніші верстви українського селянства. Радянська держава всіма доступними засобами намагалася максимально використати економічний потенціал заможних господарств для забезпечення потреб промисловості та робітників міст та села.

Не випадково, ще у 1918 р., виділяючи основні принципи податкової політики щодо селянства, лідер більшовиків В. Ленін наголошував, що податковий прес повинен виразно лягати на плечі економічно міцного селянства: “з бідних селян нічого, з середняків помірно, із багатого

багато”⁸⁵. В. Ленін певною мірою мав рацію, оскільки в роки громадянської війни незначна частина селянства досягла значних успіхів. Характерно, однак, що В. Ленін, загалом реалістично ставлячи питання про те, що податки потрібно брати з тих, хто може їх платити, в революційно-риторичному запалі ставить знак повної рівності між абсолютно різними поняттями „заможний селянин” і „експлуататор”, заявляючи, що головний тягар податку повинен лягати “на нечисленних представників експлуаторського селянства, яке нажило собі особливі багатства за час війни”⁸⁶.

Перехід до НЕПу викликав необхідність перебудови всіх галузей економіки і вимагав запровадження нових методів господарювання. У зв’язку з необхідністю якнайшвидшого відновлення економічного потенціалу сільського господарства, кремлівське керівництво великого значення надавало новій податковій політиці, яка повинна була всебічно заохочувати господарську ініціативу. Все це об’єктивно вело до зростання заможних груп у селянстві. Тому перший декрет РНК РСФРР “Про натуральний податок на хліб, картоплю і олійне насіння” від 21 квітня 1921 р. передбачав диференційоване обкладання різних соціальних груп селянських господарств, яке залежало від розмірів ріллі, кількості їдоків та врожайності землі⁸⁷.

Х з’їзд РКП(б), який проходив у Москві в березні 1921 р., затвердив резолюцію “Про заміну розверстки натуральним податком”⁸⁸. Однак більшовики не наважились зробити відразу різкий поворот в економічній політиці. На Х з’їзді РКП(б) планувалось обмежити ринок лише “межами місцевого господарського обороту”. Проте дуже швидко, під тиском життєвих реалій, ці заходи були поширені до рамок НЕПу.

Українське керівництво, хоча і заявило про непридатність НЕПу для України та про несвоечасність його запровадження, але, підкоряючись партійній дисципліні,

прийняло рішення з'їзду до виконання. 27 березня 1921 р. надзвичайна комісія ВУЦВК майже одногосно постановила замінити розверстку податком та визначила основні принципи його стягнення. 29 березня – це рішення в законодавчому порядку було затверджено Раднаркомом УСРР⁸⁹.

Введення продподатку, хоча й відповідало давно очікуваним вимогам селян, проте не мало миттєвого впливу на полегшення їх стану. До того ж з суто економічного боку податковий тягар для господарств заможних селянських груп мав відверто деструктивний характер. Вони ставали об'єктом відвертого податкового визиску. Контроль за дотримання селянством виконання продподатку, головним чином, покладався на КНС. На засіданні Колегії Відробітселю ЦК КП(б) України від 29 квітня 1921 р., розглядаючи питання про комнезами постановили, що в основу виконання закону про продподаток покладалась вказівка стосовно великого економічного значення “збільшення прогресії при встановленні розмірів продподатку більш заможних верств”⁹⁰. Податкові ставки було сформовано у розмірах, що явно шкодили нормальному економічному розвитку господарства.

Обурене заможне селянство всіма доступними методами стало відстоювати свої економічні права. Воно почало пропагувати ідею розумної пропорційності оподаткування різних соціальних верст українського селянства. Щоб уникнути надмірного визиску, заможне селянство досить часто, особливо протягом 1921-1923 рр., змушене було вдаватися до різних господарських хитрощів. Незавершеність землеустрою та заплутаність земельних відносин створювали для цього добру можливість в основному шляхом приховання від оподаткування значної частини землі. Найбільш характерним це явище було для південних хліборобних районів України. У Катерино-

славській губернії, наприклад, було приховано від оподаткування 27% загальної площі землі⁹¹, у Кременчуцькій – 322 тис. дес., податок із яких становив майже 1,3 млн. пудів⁹². У зв'язку з цим 19 жовтня 1921 р. ВУЦВК прийняв постанову “Про заходи боротьби з прихованням землі”. Відповідно до неї в УСРР створювалися продревтрибунали, головним завданням яких був розгляд фактів приховування землі, ухилення від здачі продподатку, штучне заниження суми обкладання. При винесенні вироку обов'язково враховувався соціальний стан господарства. Якщо селянин належав до заможної групи селянства, то відповідно, і ступінь покарання був вищим. Так, наприклад, розглядаючи справу селян с. Дмухайлівка Новомосковського повіту Катеринославської губернії, виїзна сесія продревтрибуналу присудила одного селянина до сплати податку, конфіскації коня, 5 овець, свині та 14 десятин землі, а іншого лише до сплати податку⁹³. Першим був представник господарчо-активної заможної групи, а тому, відповідно, і ступінь покарання йому був вищим.

Запровадження в 1923 р. єдиного сільськогосподарського податку суттєво посприяло піднесенню сільськогосподарського виробництва. Найбільший процент прибутку, із переліку існуючих на той час на селі соціальних груп, а це – 5,6% (для порівняння: незаможні селяни сплачували лише 1,2% прибутку; середняцькі – 3,5%) сплачувало заможне селянство⁹⁴.

Для того, аби не допускати надмірного, на думку кремлівського керівництва, економічного зміцнення селянських господарств, створений в 1923 р. Сільськогосподарський банк, видавав індивідуальним господарствам довгострокові кредити під 12% річних, в той час як колективним господарствам під пільгові 4% річних⁹⁵.

Поступово грошова частина податку ставала превалюючою і в 1924 р. податок став повністю сплачуватися грошима. Однак перехід до грошових форм стягнення

податку мало що змінив у взаєминах держави і заможних груп селянства в економічно-податковій сфері.

Більшовицький режим проводячи в життя свої фіскальні заходи розраховував за рахунок податку, з одного боку, отримати необхідні йому живі гроші, а з іншого – не допустити занадто швидкого, на його думку, збагачення села. Все це зумовлювало не тільки значний тягар податків узагалі, а й непропорційне оподаткування одних прошарків селян за рахунок інших. Так, постановою ВУЦВК та РНК УСРР від сплати єдиного сільськогосподарського податку на господарський 1923/1924 рік повністю звільнялись всі селянські господарства (одноосібні та колективні), що не мали худоби і кількість землі в яких не перевищувала трьох чвертей десятин на їдця. Понад ці параметри місцевим органам влади дозволялося зменшувати податок в межах 5% іншим селянським господарствам найменш забезпеченим землею та худобою⁹⁶.

Зміни в оподаткуванні різних груп селянства можна простежити за такими даними по Катеринославській губернії (у % до всієї суми податку) (табл. 12).

Отже, протягом року податок для заможних груп селянства, як бачимо на прикладі Катеринославської

Таблиця 12

Оподаткування селянських господарств Катеринославської губернії (1923-1925 рр.)⁹⁷

Групи господарств за забезпеченістю худобою	1923/1924 р.	1924/1925 р.	Різниця (+ або -)
без худоби	14,1	11,1	- 3,0
з 1 головою худоби	19,3	16,5	- 2,8
2 головами худоби	24,1	23,3	- 0,8
3 головами худоби	20,9	23,2	+ 2,3
4 і більше голів худоби	21,6	25,9	+ 4,3

губернії, суттєво збільшився, а для незаможного і частини середняцького значно зменшився⁹⁸.

За даними Харківського губернського статистичного бюро, ті господарства, а це у своїй більшості заможні господарства (8,3%), які мали у власному господарстві 4 і більше голів великої рогатої худоби в 1924/1925 році вносили 18,3% усієї суми сільськогосподарського податку. В цей же час разом взяте незаможницьке й маломічне середняцьке селянство (46,5%), яке мало не більше однієї голови худоби – лише 21% усієї суми сільгосподатку⁹⁹. Але і ця, на наш погляд, значно завищена сума оподаткування заможного селянства для більшовицького режиму була не досить прийнятною, оскільки свідчила про ще недостатнє проведення в життя ним “класової” лінії в оподаткуванні селянства.

Головним джерелом, з якого сплачували заможні селяни податки, за матеріалами того ж Харківського губстатбюро, було тваринництво (в бідняцьких господарствах – рільництво). У тих заможних груп села, в господарстві яких було 4 і більше голів великої рогатої худоби, 64,9% їх податкових платежів покривалось саме за рахунок реалізації худоби та продукції тваринництва¹⁰⁰. Іншим джерелом були кошти отримані від продажу технічних культур. Таку економічну політику щодо сплати податків заможне селянство проводило не випадково. Саме цим воно мало можливість затримати хліб в період сезонного затоварення до того часу, поки ціна на нього не підвищиться на ринку до прийнятого рівня, в результаті чого вони зможуть отримати нормальні прибутки.

Друга половина 20-х рр. ХХ ст. відзначалась подальшим збільшенням прогресивно-подоходного оподаткування заможного селянства України. Якщо у 1927/1928 році заможні господарства з прибутком 900 і більше карбованців сплачували від 16,2% до 18,5% суми прибутку, то вже у 1928/1929 році сума сільськогосподарського податку для

цієї категорії господарств збільшилась до 20,2-22,5%¹⁰¹. За законом ЦВК СРСР про сільськогосподарський податок на 1926/1927 рік, у відповідності з рішенням XIV партконференції, встановлювалося більш жорстке оподаткування вищезаможних і середньозаможних господарств, зокрема, через штучне завищення доходів від спеціальних галузей сільського господарства (городництво, садівництво, тваринництво, неземлеробські заняття), а також посиленню принципу прогресії при нарахуванні податкових ставок. Закон про сільськогосподарський податок на 1927/1928 рік ще більше посилив принцип прогресії. У 1928 р. було введено ще й горезвісне індивідуальне, а власне, терористичне оподаткування вищезаможних селянських господарств¹⁰².

Планом Наркомфіну УСРР передбачалось, що в 1928/1929 році в Україні буде оподатковано в експертному порядку 3% селянських господарств, але фактично було обкладено 1,22%. Заможне селянство в ці роки сплатило 17% усієї суми податку¹⁰³.

У лютому 1929 р. постановою ЦВК і РНК СРСР "Про єдиний сільськогосподарський податок та полегшення обкладання середняцького господарства" значно підвищилось обкладання неземлеробських прибутків селянських господарств. Було також визначено основні ознаки господарств для індивідуального оподаткування: скупка і перепродаж, торгівля (легальна і не легальна), лихварство, систематичне застосування найманої праці, здавання сільськогосподарських машин із метою одержання прибутку, наявність механічних і водяних млинів, маслобійок, крупорешок, цегляних заводів та інших промислових підприємств, прибуток від постійного або сезонного здавання в найми приміщень¹⁰⁴.

Надмірно соціально загострена податкова політика радянської влади, об'єктивно, викликала незадоволення економічно зміцнілого за роки НЕПу селянства. Особливої

гостроти боротьба навколо податкової політики набула у період безпосередньої підготовки масової колективізації селянських господарств. Зміни в системі сільськогосподарського оподаткування викликали справедливе обурення зі сторони заможних груп українського селянства. Його прояви були зафіксовані майже у всіх районах України. В 1928 р. лише в Дніпропетровському окрузі було зареєстровано близько 100 випадків організованої агітації проти антидемократичної та антиселянської системи сільськогосподарського податку¹⁰⁵. Заможне селянство всілякими методами намагалось уникнути підвищеного оподаткування. Так, у 1928 та 1929 роках воно вдавалось до штучного подрібнення своїх господарств. За даними динамічного обстеження селянських господарств, протягом 1927-1929 рр. зазнало поділу 9,1% заможних селянських дворів¹⁰⁶. Застосовувався і такий спосіб полегшення оподаткування, як заміна у власному господарстві дорослої великої рогатої худоби молодняком, що не підлягав обкладанню. Перед новим оподаткуванням селяни часто відмовлялися від надільної й орендованої у держави землі і, віддаючи гірші землі в оренду, водночас орендували землю у бідніших груп селянства. В зв'язку з цим НКФ УСРР у квітні 1928 р. дав вказівку окружним фінансовим відділам враховувати при оподаткуванні й ту землю, від якої заможне селянство відмовилося напередодні посівної кампанії¹⁰⁷.

Весь цей комплекс податкового тиску на заможне селянство України призвів до того, що воно змушене було ліквідувати або приховати частину своїх засобів виробництва. Саме таку тенденцію зафіксували вже згадані вище динамічні обстеження 1927-1929 рр. Питома вага засобів виробництва (за їх вартістю) у заможного селянства зменшилася у 1929 р., порівняно з 1927 р., з 11,2% до 8,3%, сільськогосподарського реманенту – з 20,2% до 13,2%, робочої худоби – з 9,6% до 6,9%¹⁰⁸. Відчутно зменшилась і

кількість використання сторонньої робочої сили найбільш заможними господарствами з 75,3% у 1927 р. до 46,8% у 1929 р.¹⁰⁹. Внаслідок цього протягом 1927-1929 рр. грошова маса, що знаходилась в руках заможної частини села, зросла в цілому по Україні на 69%¹¹⁰.

Сам факт часткового скорочення в ці роки засобів виробництва в результаті так званого "саморозкуркулєння" переконливо констатував ганебні тенденції в сільському господарстві, які були спричинені антиселянською політикою вищого партійного керівництва.

У зв'язку з переходом до надшвидкої індустріалізації Радянського Союзу і потребою збільшити експорт сільськогосподарської продукції, яку могли дати на ринок лише високотоварні заможні селянські господарства, XV з'їздом ВКП(б), який проходив у грудні 1927 р., на них було проголошено рішучий податковий наступ. У 1928 р. вони повинні були продати по низьких цінах до 35% свого урожаю і сплатити 45% усього податку, що накладався на село¹¹¹.

З метою подальшого викачування із українського села грошових ресурсів у січні 1928 р. радянським урядом було введено самооподаткування сільського населення на культурні потреби села в сумі 30 млн. крб. Основна частина цієї суми лягала саме на заможну верхівку села¹¹². Влітку 1929 р. були офіційно встановлені для заможного селянства так звані "тверді завдання", тобто обов'язкова задача державі товарного зерна. За відмову від їх сплати сільським радам надавалося право накладати в адміністративному порядку штрафи у межах п'ятиразового розміру вартості запланованої кількості зерна. Неспроможність селянином сплатити підвищені суми штрафу призводила до продажу його майна з аукціону. У випадку опору діям радянських органів у проведенні хлібозаготівель, за статтями 57 та 58 Карного кодексу УСРР, окрім штрафних санкцій передбачалися конфіскація майна й депортація у віддалені райони СРСР. У відповідь на це заможне селянство, а за

їх прикладом і представники середнього та нижче середнього селянства, почали масово удаватись до приховування зерна. Спочатку його ховали у власних господарствах, але згодом, після проведення нецивілізованих радянських обшуків їх обійсть, зерно почали переховувати в ярах, лісах, в степу¹¹³.

Дані про оподаткування селянських господарств України за 1928/1929 рік свідчать, що податок з найбільш заможної групи селянства (з прибутком понад 1 000 карбованців) у середньому становив по 332 карбованці, або 22,5% від одержаного прибутку¹¹⁴. В 1929/1930 році в індивідуальному порядку радянською державою було оподатковано 155 тисяч господарств вищезаможного селянства, або 3,02% загальної кількості селянських дворів на Україні¹¹⁵.

В результаті жорстокого податкового тиску кількість заможних господарств, що використовували у власному господарстві сторонню робочу силу, зменшилась з 75,3% до 46,8%, а їхні посіви скоротилися на 18,7%¹¹⁶.

Антизаможницька податкова політика існуючого тогочасного більшовицького режиму об'єктивно призвела до поступового уповільнення темпів розвитку сільського господарства, оскільки заможні селяни, пригнічені надмірним податковим тиском, переставали бути зацікавленими в подальшому розвитку власного господарства.

Спрямованість радянських перетворень на селі об'єктивно вела до знищення в селянині почуття господаря, перетворення його на політично безправного й економічно залежного від тоталітарної системи виробника сільськогосподарської продукції в одержавлених колективних господарствах.

Висновки

Революційні події 1917-1920 рр. в Україні та їхні наслідки зруйнували економічну та фінансову інфраструктуру країни. На 1920 р. економіка республіки знаходилась у стані глибокого колапсу. Каталізатором кризи стала економічна політика більшовиків, яку згодом назвали "політикою воєнного комунізму". Вона ґрунтувалася на командних методах управління, що передбачали згортання ринкових відносин, заміну податкової структури на селі примітивним вилученням сільськогосподарських продуктів за допомогою зброї та інше. Абсолютно непродумана податкова політика в аграрному секторі української економіки зумовлювала дедалі більше невдоволення селян, їх збройні антирадянські виступи, поглиблювала політичну нестабільність.

Перехід до НЕПу в 1921 р. на X з'їзді РКП(б) був здійснений у результаті тиску з боку селян, робітників, політичної опозиції, а не внаслідок переосмислення політико-економічних та ідеологічних основ комунізму. Вони залишалися незмінними: "диктатура пролетаріату", "керівна роль партії", "держава – основний інструмент побудови соціалізму".

Більшовицький НЕП, як і "Декрет про землю", мав свій прообраз у вигляді програмних документів політичної опозиції 1918-1920 р. У них ідеї "змішаної" (державно-ринкової) економіки поєднувалися з ідеями політичної демократії. Про це йшлося, наприклад, у декларації фракції РСДРП у Полтавській Раді робітничих депутатів від 19 грудня 1920 р. За свободу приватного капіталу, підприємництва виступали і кадети. Вони пропонували якомога повніше "влитися" у світове господарство, щоб забезпечити притік ззовні інвестицій, засобів виробництва, предметів споживання. Вони твердили, що необхідно знищити всі перешкоди, які стоять на шляху розвитку приватного

господарства на селі. Кадети закликали основну ставку робити не на бідного, а на міцного селянина-власника. Нова економічна політика ніяк не була породжена лише "генієм Леніна". Навпаки, більшовики проголосили заходи на користь селян "поступками", винищивши в них ідеї народоправства.

На початку 20-х рр. ХХ ст. в економіці України, а зокрема у сільському господарстві, склалася надзвичайна скрутна ситуація. Вона нагадувала замкнене коло. Для збереження своєї влади, більшовикам слід було покращити становище багатомільйонної селянської маси та дрібнотоварної промисловості. Здійснити це можна було лише переглянувши економічну теорію та практику марксизму, відкинувши його доктринальність, відчинивши двері товарно-грошовим відносинам, економічним стимулам праці. Відмова від політики "воєнного комунізму" означала відродження ринкового способу господарювання. Вона вимагала чималої рішучості від партійних лідерів. Тому і виник своєрідний колапс влади. За таких обставин більшовики знаходять для себе оптимальне рішення: спрямувати відроджуваний капіталізм у річище державного з перспективою – у соціалізм. Тим самим вони утримують владу у своїх руках, вибивають ґрунт з-під ніг своїх опонентів. Отже, перехід до НЕПу не означав поразки у комунізації українського села, не означав і її відстрочку, а свідчив про нові методи реалізації комунізму. Наскрізна ідея побудови комунізму залишалася в силі.

Розпочавши реорганізацію економіки на засадах НЕПу із податкової політики на селі, більшовики використовували оподаткування як інструмент для маніпуляції селянством, його розколу, утримання влади у своїх руках. Більшовики чудово розуміли, що надлишки є основою надходжень до бюджету. Тому відновлення податків – єдиний шлях (паралельно із скороченням витрат) до зменшення, якщо не припинення паперових емісій, покращення вцілому

фінансової системи країни та економічного положення. Повернення до ринкових механізмів в економіці, допуск капіталу, його накопичення, як важливої передумови розвитку виробничих сил країни, передбачає створення нової податкової системи, яка була б регулятором нерівномірного розподілу матеріальних благ. Податки нерозривно пов'язані з приватною власністю, диференціацією праці та майновим розшаруванням суспільства. Це є умови для їх існування та розвитку. Разом з тим податки є ефективним методом обмеження приватновласницького ладу, спрямування його, на думку радянських лідерів, на шлях соціалізму. Розглядаючи податки під таким кутом зору, більшовицькі лідери вважали, що в міру накопичення капіталів, обмежувальна роль податків повинна знайти найширше застосування. Радянська влада розуміла, що податок позитивно впливає на виробництво, сприяє його розширенню. Розрахунок був простим: зменшуючи прибутки, податок збільшує для платника об'єктивну цінність всіх благ і стимулює його витратити більше зусиль для відновлення свого рівня життя. Однак перебільшувати таку роль податків було б недоречно. Оскільки існує певна межа, за якою починається "податкова втома". Надмірне оподаткування може паралізувати виробництво, примусити населення уникати сплати податків. Звідси виникає необхідність рахуватися з платоспроможністю населення.

Тому податкова система в українському селі у перший рік НЕПу і носила суперечливий характер. Даючи, з одного боку, можливість селянству вести господарювання на ринкових засадах, з іншого боку, податки сурово регламентували цю діяльність, спрямовуючи стихію капіталізму в річище державного капіталізму, у перспективі – соціалізму.

Заміна продрозверстки продподатком у 1921 р. значно полегшила становище аграрного сектору економіки України

в порівнянні з хаосом та терором попередніх років. Селянство отримало право вільно використовувати надлишки сільгосппродукції. Воно могло легально реалізовувати їх через торгівельну, кооперативну та інші мережі. В разі необхідності – вільно обміняти на інші, більше потрібні у господарстві товари. Продподаток вигідно відрізнявся від продрозверстки і тим, що був регламентованим кількістю сплачуваного та частотою стягнення впродовж одного господарського року. Селянин був застрахований від того, що йому доведеться декілька разів сплачувати податок в необмеженій кількості, як це було за продрозверсткою. Декретом про продподаток скасовувалась кругова порука за його виконання. Він нараховувався індивідуально для кожного селянського господарства. Продподаток передбачав і пільгове обкладання селянських господарств.

Для українського селянства продподаток був зависоким. Цьому є своє пояснення. З 1913 р. по 1920 р. відсоток працездатного сільського населення зменшився до 36%, а кількість робочих рук – до 20%. Площа орних земель зменшилась ще більше. В 1916 р. зменшення дорівнювало 30%, у порівнянні з 1913 р., тобто площа орних земель становила 70%; у 1920 р. зменшення дорівнювало 79,7%, тобто площа орних земель становила 20,3% (у порівнянні з 1913 р.). Одночасно відбулось і падіння продуктивності праці. Вона обмежувалась потребами лише одного селянського господарства. Ставка податку при цьому мала дорівнювати 20 і більше відсотків.

Обурення у селян викликала дрібність податків. Невизначеність у методах їх вилучення приводили до непорозуміння з селянством. Стимулюючи підвищення ефективності селянської праці, податкова система, через свою недосконалість, зводила нанівець бажання селянина працювати. Чисельні пільги, які роздавались злидарям, без з'ясування причин їх бідності, падали тягарем на

економічно потужні селянські господарства, гальмуючи їх розвиток, розвиваючи бездіяльність пільговиків.

Перший рік податкових перетворень (1921-1922 р.) виявив суттєві недоліки в діяльності податкових органів. Більшість податківців не мали спеціальної освіти, що позначилося на виконанні ними їх службових обов'язків. Необізнаність із законодавчими актами, недостатня проінформованість приводили до того, що працівники податкової системи продовжували виконання продрозверстки силовими методами, не розуміли сутності НЕПу, грубо порушували закон.

Серйозним випробуванням нових методів сплати податку став голод 1921-1923 рр. в Україні. Він виявив безпорадність вищих українських радянських органів влади, недосконалість податкової системи на селі. Проголошуючи на словах ринкові механізми при вилученні продподатку, на практиці радянський податковий апарат застосовував воєнно-примусові методи збирання надлишків селянської праці. При невиконанні продподатку окремими селами, волостями в цих місцевостях вводився масовий військовий постій за кошт селян. Заборонялася і торгівля. Цілі райони України опинялися в економічній блокаді. Селяни, не спроможні сплатити продподаток, безжалісно штрафувалися, позбавлялися волі строком до двох тижнів. Розмір штрафу сягав від 1/5 до 1/10 норми податку. Коли і ці заходи не мали успіху, то "злісні порушники" відправлялися на примусові роботи строком на 1 місяць, або заарештовувалися, а їх майно конфісковувалося.

Відсоткова частина відрахувань за продподатком встановлювалася не з реальних показників врожайності, потужності селянського господарства, а виключно адміністративно-командним порядком. Для відносно врожайних губерній України норми оподаткування були більш-менш реальними.

Безпідставне вивезення хліба з України в 1921-1923 рр.

погіршило і без того злиденне становище селян у голодуючих районах республіки. Фактично, долаючи наслідки лиха, український радянський уряд опирався лише на власні внутрішні ресурси, запроваджуючи нові форми оподаткування сільського населення республіки.

Заходи радянської влади по вдосконаленню податкової системи під час голоду 1921-1923 рр. носили перманентний характер, зайвий раз доводячи класовість, а не всенародність влади, бажання радянських лідерів утримати в своїх руках важелі впливу на суспільство. Єдиний натуральний податок мав скасувати основний недолік продподатку 1921 р. – дрібність, чисельність. Замість багаточисельних видів натурі залишалося шість: зерновий хліб, маслисте насіння, картопля, сіно, м'ясо, масло. Декрет ВЦВК та РНК "Про єдиний натуральний податок на продукти сільського господарства на 1922-1923 рр." надавав змогу селянам сплачувати податок продукцією за своїм вибором, враховуючи спеціалізацію господарства. Нараховувався податок в єдиній ваговій мірі – пудах жита чи пшениці. Перерахунок податку, визначеного в житніх чи пшеничних одиницях, на інші продукти відбувався за встановленим еквівалентом. При встановленні відсоткової норми податку враховувалася кількість орної землі, сінокосів, у переводі на орні десятини. Натурподаток 1922 р. був єдиним через те, що обкладанню підлягав єдиний об'єкт – придатна земля, утілля всього господарства, як єдиного цілого. Як і в 1921 р., податок залишався натуральним. За умов інфляції, це було вигідно для держави, а не для селян.

Декрет передбачав і деякі пільги. Так, наприклад, окремим категоріям селян скасувалася недоздача за продподатком 1921 р. За своєчасне виконання податку його загальний розмір зменшувався на 10%.

Єдиний натуральний податок, запроваджений в березні 1922 р., не був позбавлений суттєвих недоліків, що негативно позначилося на ліквідації наслідків лиха.

Великим гальмом на шляху його виконання стала все та ж чисельність податків, їх безсистемність. Єдиний натурподаток передбачав об'єднання всіх повинностей селянства на користь держави. Однак на практиці це не виконувалося. На кінець 1922 р. селяни сплачували і єдиний натуральний податок, і трудгужподаток, і подвірно-грошовий, і разовий на відновлення сільського господарства. Крім цих центральних податків були введені на потреби місцевих бюджетів так звані місцеві податки на худобу, сінокіс, продаж худоби та товарів на ринку та інші.

Кроком вперед у справі побудови гнучкої податкової системи стало запровадження у 1923 р. єдиного сільгосподатку. Він був прогресивнішим, ніж продподаток у 1921 р. та єдиний натурподаток у 1922 р. Заміна 14-18 видів податків одним надавала податковій системі необхідну стрункість, захищала селянина від сваволі місцевих податкових органів.

Розмір податку обраховувався окремо для кожного селянського господарства. При цьому до уваги бралися такі параметри: а) кількість в господарстві землі; б) чисельність їдців; в) середня продуктивність однієї десятини оподаткованої землі в районі, до якого належить дане господарство; г) кількість у господарстві голів дорослої робочої та дорослої великої рогатої худоби. За кількістю оподаткованої землі господарства поділялися на 9 груп. За наявністю голів дорослої худоби у господарстві – на 5 груп. За продуктивністю – на 11 розрядів. Він сплачувався натурою та грошима. Сплачувана селянами натуральна частина вимагала додаткових та чималих за розміром витрат на її транспортування, збереження тощо.

Податковий тягар для більшості селянських господарств залишався зависоким. За підрахунками А. Вайнштейна, в 1922/1923 господарському році податковий тягар для селянства, без урахування емісії, був у півтора-два рази вищим, ніж до Першої світової війни. На думку фахівців

Наркомзема, надзвичайна прогресія ставок сільгосподатків у 1922-1924 рр. досягла десятикратного розриву, що суперечило потребам сільського господарства. Осіння господарча криза 1923 р. негативно позначилась на сплаті селянством єдиного сільгосподатку через низькі закупівельні ціни на хліб.

Не завжди було виправданим застосування пільг для державних селянських господарств (комун, радгоспів тощо). Пільгове становище цієї категорії господарств зумовило недобір запланованих норм єдиного сільгосподатку. Покривався він за рахунок тієї категорії селянських господарств, які не мали пільг при оподаткуванні. До них належали і господарства незаможних селян, що значно погіршувало їх матеріальне становище.

Несправедливо розподілялася вилучена продукція між союзним та республіканським бюджетами. Україні залишалось 29, + 5% від всіх надходжень. Для республіки, яка долала наслідки посухи та голоду це були незначні кошти.

Терміни сплати нарахованої частки податку не завжди відповідали циклічності сезонного характеру сільськогосподарських робіт. Від них страждали в першу чергу господарства незаможних селян. Надання пільг у строках виплати єдиного сільгосподатку виключно державним господарствам розпалювало соціальну ворожнечу на селі, змушувало незаможників віддавати останнє, щоб у встановлені терміни виконати норму податку.

Надзвичайно важлива справа по запровадженню єдиного сільгосподатку була проведена дуже поспішно. Вона позначена відвертим нехтуванням соціальними проблемами села, господарсько-економічною стороною справи, підпорядковувалася завданню побудови "світлого майбутнього", перетворенню селянства у слухняний інструмент радянської влади.

Негативну роль при реорганізації податкової політики на селі відіграла політична кон'юктура. Перш за все це

резолуція XII з'їзду РКП(б) "Про податкову політику". Більшовицькі лідери вимагали від селян негайного переходу від натуральної до грошової сплати податку. З реальними економічними показниками ніхто не рахувався. Радзнак втрачав цінність інтенсивними темпами, зупинити інфляцію могло лише село, перейшовши до грошової виплати податку. Для радянського керівництва це було першочергове, невідкладне завдання. Ним визначався хід виконання кампанії 1923/1924 господарського року по вилученню єдиного сільгосподатку.

Розпочалась вона невчасно. Податкові органи на місцях та селянство не були завчасно проінформовані про строки виплати, норми податку. Вилучення єдиного сільгосподатку у 1923/1924 господарському році ускладнилося кризою збуту, ножицями цін, гіперінфляцією паперових грошей. Негативно на хід кампанії вплинула і половинчатість податку. Грошові еквіваленти виплати деструктивно позначалися на розвитку сільського господарства. У більшості випадків була паралізована діяльність фінансової інспектури, розквітала самочинна податкова творчість на місцях, що перешкоджало уніфікації податків.

Складність системи місцевих податків не сприяла покращенню надходжень за єдиним сільгосподатком. Вона зберігала велику кількість податків, які були обтяжливими для платників.

Податкова система носила фіскальний характер, спрямований на якомога більше вилучення коштів у сільського населення. Суттєвим недоліком було оподаткування лише орної землі без урахування кількості голів худоби.

За інформацією, що надходила з місць, податковий тиск на селян з переходом до єдиного сільгосподатку не зменшився. Податок, хоча і був малим для задоволення потреб держави, для селянських господарств залишався зависоким.

Ускладнення викликало визначення розрядів

урожайності. У більшості губерній вони були встановлені лише в серпні 1924 р. Літо було холодним та дощовим. Хліба достигали пізно. Частина хліба проросла. Тому доводилось переглядати вже встановлені розряди. Це затягувало справу обрахування податкової ставки.

У 1924/1925 господарському році єдиний сільгосподаток поклав край натуральному обкладанню села. Він значно розширив сферу обігу грошей, сприяв стабілізації пореформеного радянського червінця.

Законодавчо єдиний сільгосподаток 1924/1925 господарського року відрізнявся від попередніх років. Він був значно прогресивнішим. Модифікація єдиного сільгосподатку у 1924/1925 господарському році відбувалася з урахуванням досвіду та результатів проведення податкової кампанії 1923-1924 років. У січні 1924 року проходив II Всесоюзний з'їзд Рад. На ньому були вироблені нові засади оподаткування села. Реорганізація єдиного сільгосподатку у 1924/1925 господарському році передбачала здійснення таких заходів:

а) максимальне його наближення до прибуткового оподаткування, прогресивність побудови із звільненням від нього бідноти;

б) перехід до нарахування податку у грошовій, а не натуральній формі;

в) запровадження єдності в обкладанні, як державним податком так і місцевими зборами;

г) зміна ставок податку еквівалентно економічній потужності окремих районів;

д) нарахування податку на весь прибуток селянського господарства з усіх його джерел, а не лише землеробських.

У відповідності з новою концепцією єдиного сільгосподатку, розробленого II Всесоюзним з'їздом Рад, а також постановами XIII партконференції, 30 квітня 1924 року ЦВК СРСР видав положення про єдиний сільгосподаток на 1924/1925 господарський рік. Новий податок був

відмінним від податку 1923/1924 господарського року. Так, наприклад, якщо за єдиним сільгосподатком 1923/1924 господарського року худоба враховувалася як показник потужності господарства, то за новим обкладанням, лише худоба певного віку враховувалася як самостійний об'єкт оподаткування. Худоба, сінокіс прирівнювались до орної землі за спеціальними коефіцієнтами. Норми перерозрахунку диференціювались по губерніях у залежності від питомої ваги скотарства у сільському господарстві. Тим самим збільшувалась чисельність платників податків за рахунок приміських господарств, які не мали посівів, але володіли худобою.

Згідно постанов з'їзду, запроваджувалися порайонні ставки на дошку. При їх застосуванні провідну роль відіграла економічна значимість району. Всього по СРСР встановлювались 25 таблиць ставок, які поділялися на розряди з різним відсотком для господарств у залежності від розмірів орної землі на їдця. Така тарифікація ставок, незважаючи на її складність, дозволяла з більшою гнучкістю враховувати платіжну спроможність селянства у різних районах. При нарахуванні ставок до уваги бралася і прибутковість селянського господарства від промислової діяльності.

Новим у розробці ставок був принцип плаваючої шкали. Він усував стрибкоподібність у сумах податку при переході господарства з одного розряду обкладання до іншого.

Аграрний сектор загальносоюзної та української економік залишався одним із основних джерел фінансування, відновлення промисловості. Це зумовило комплекс негативних явищ при оподаткуванні селянства. Так, зокрема, відчутно не зменшився податковий тягар, істотно не покращився добробут селян, актуальною залишалася проблема прогресивності обкладання.

Невід'ємною частиною формування податкової політики на селі було становлення нового податкового апарату в

Україні. Впродовж 1917-1920 рр. в Україні не існувало податкового апарату. Різні політичні режими таку вельми важливу справу, як податкову, зводили до примітивних ревізій селянського майна, продуктів сільськогосподарського виробництва. Мало чим від своїх попередників відрізнялася і радянська влада. Свою неодноразову присутність на українських землях вона пов'язувала з "походами за хлібом". Радянська влада, що сповідувала та реалізовувала політику "воєнного комунізму", функції податкового апарату перекладала на ВЧК та продзагони, які із зброєю в руках здійснювали продрозкладку. Кардинальні зрушення у вирішенні цього питання розпочалися після проголошення X з'їздом РКП(б) НЕПу. Весною 1921 р. радянські керівники започаткували процес формування податкового апарату. За особистою вказівкою В. Леніна до роботи в податкових органах залучалися лише комуністи. Однак, як виявила практика, приналежність до більшовицької партії ще не свідчила про високий професіоналізм податківця.

19 вересня 1921 р. побачив світ декрет РНК "Про повернення до роботи за спеціальністю працівників податкової справи". Він сприяв поповненню податкового апарату висококваліфікованими працівниками. Згідно ньому, до роботи у податкових органах залучалися колишні фінансові службовці царської Росії. На цей крок більшовицькі лідери зважилися після того, як зрозуміли, що мають діло із складною податковою справою і не мають фахівців. Більшість податківців-більшовиків були людьми неосвіченими, навіть безграмотними. Залучення до роботи у податкових органах старих спеціалістів збільшило кількість працівників податкового апарату. За червень-жовтень 1922 р. кількість фінансових агентів збільшилась у 12 разів.

Важливу роль у справі формування податкових органів мало правильне визначення їх місця у фінансовій системі

України. Положення про Наркомфін, затверджене ВЦВК 26 липня 1921 р., передбачало створення при Наркомфіні Організаційно-податкового управління. У подальшому воно було реорганізоване в Управління податків та державних прибутків. Губернським, волосним фінвідділам наказувалося зберегти у повному штаті податкові органи на місцях. Однак посада податкового інспектора при волосному фінвідділі скасовувалась. Для вилучення прямих податків формувався штат фінінспекторів, які були підзвітні безпосередньо губфінвідділам.

У своєму розвитку податковий апарат пройшов чотири етапи. Перший – 1921-1922 рр., коли лише закладалися підмурки майбутнього радянського податкового апарату і податкові органи не функціонували належним чином. Другий – 1923-1924 рр., коли податкові установи були фактично сформовані, мали законодавчо закріплені функції та виконували конкретну роботу у своїй галузі. Третій – 1925 р., коли вносились певні корективи до функціонування податкових установ. Четвертий – 1926-1928 рр., коли остаточно сформувалась фіскалька антиселянська більшовицька модель податкової системи.

У роки нової економічної політики радянська держава всіма доступними засобами намагалась максимально використати економічний потенціал заможних господарств для зростання продуктивності сільського господарства, забезпечення потреб промисловості у сировині, а робітників та жителів міст у продуктах харчування. В цьому напрямку головна ставка більшовицького режиму робилася на податкову політику. Саме господарства заможних селянських груп ставали об'єктом найбільшого податкового тиску, що, безумовно, викликало обурення в їхньому середовищі.

Головними джерелами доходу для сплати податків у заможного селянства були тваринництво та кошти отримані від продажу технічних культур. Наприкінці 20-х років ХХ

століття вони до того ж змушені були продавати по наднизьких цінах до 35% свого зернового урожаю та сплачувати 45% усього податку, що накладався на село.

Заможне селянство вносило також основну частину суми із запланованого радянською владою самоподаткування сільського населення на культурні потреби села. В результаті жорсткого податкового тиску кількість заможних господарств, що використовували у власному господарстві сторонню робочу силу, в другій половині 20-х років ХХ століття зменшилась з 75,3% до 46,8% від їх загальної кількості, а їхні посіви скоротилися на 18,7%.

Таким чином, податкова політика радянської влади в українському селі у роки НЕПу носила фіскальний характер. Більше того, починаючи з другої половини 20-х рр. ХХ ст., дедалі відчутнішими ставали карально-репресивні, класово-дискримінаційні тенденції.

Бібліографічні посилання

До розділу I.

1. Ливенский М. Продналог и голодающие районы. – М.: Красная новь, 1922. – 8 с.
2. Пешехонов А.В. Сравнительная тяжесть натуральных налогов 1921 года для различных групп крестьянства. – Х., 1922. – 17 с.
3. Альский М. Наши финансы за время гражданской войны и НЭПа. – М.: Красная новь, 1923. – 32 с.
4. Валенштайн А. Обложение и платежи крестьянства в довоенное и революционное время. – М.: Экономист, 1924. – 158 с.
5. Гуревич М.Б. Прямое обложение сельского хозяйства Украины. – Х. – 1923. – 64 с.
6. Там же. – С. 64.
7. Попов П.И. Сельское хозяйство Союза Республик. – М.-Л., 1924. – 48 с.
8. Большаков А.М. Современная деревня в цифрах. – Л., 1925. – 112 с.
9. Там же. – С. 34
10. Большаков А.М. Деревня 1917-1927. – М., 1927. – 470 с.
11. Залесский М.Я. Налоговая политика Советского государства в деревне. – М., 1940. – 120 с.
12. Дьяченко В.П. Советские финансы в первой фазе развития социалистического государства. – М., 1947. – 475 с.
13. Генкина Э.Б. Переход советского государства к новой экономической политике (1921-1922). – М.: Государственное издательство политической литературы, 1954. – 504 с.
14. Марьяхин Г.Л. Налоговая система СССР. – М., 1952. – 245 с.
15. Марьяхин Г.Л. Налоги с населения в СССР. – М., 1957. – 208 с.
16. Марьяхин Г.Л. Налоги в СССР. – М., 1958. – 67 с.
17. Игошина М. Продовольственный налог и его роль в укреплении союза рабочего класса и крестьянства в первые годы НЭПа: Автореферат диссертации кандидата исторических наук / Харьковский гос. университет. – Харьков, 1962. – 24 с.
18. Игошина М. Продналог – составная часть НЭПа. – Харьков, 1961. – 47 с.

Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу

19. Соколов Н.Г. Налоговая политика Советского государства в деревне к концу восстановительного периода (1924-1925) // Ученые записки Рязанского педагогического института. – М., 1965. – Т.36. – 135 с.
20. Лях Р.Д. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917-1923 рр.). – К.: Вища школа, 1975. – 118 с.
21. Кульчицкий С.В. Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926-1937 рр.). – К.: Наукова думка, 1979. – 255 с.
22. Данилов В.П. Советская налоговая политика в доколхозной деревне // Октябрь и советское крестьянство. – М., 1977. – С. 165-191.
23. Там же. – С. 164.
24. Соколов Н.Г. Налоговая политика Советского государства в доколхозный период. – Куйбышев, 1981. – 88 с.
25. Денисовец П.М., Ермак О.П. Податкова політика радянської держави щодо селянства України в 1921-1929 рр. // Український історичний журнал (далі - У.І.Ж). – 1982. – №6. – С. 88-96.
26. Кульчицкий С.В., Лях С.Р., Марочко В.И. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР. – К.: Наукова думка, 1988. – 180 с.
27. Там же. – С. 25.
28. Мовчан О.М. Голод 1921-1923 рр. в Україні // УІЖ. // – 1990. – №10. – С.38-45; №12. – С.30-36.
29. Там же. – С. 42.
30. Там же. – С. 45.
31. Кульчицкий С.В. Комуністична доктрина і спроби її реалізації в Радянській Україні у 1919-1920 рр. // Історичні зошити. – 1992. – №8. – 62 с.
32. Там же. – С. 35.
33. Кульчицкий С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928 рр.). – К.: Основи, 1996. – 396 с.
34. Там же. – С. 182.
35. Морозов А.Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу НЕПу. – Черкаси, 1993. – 274 с.
36. Там же. – С. 58.
37. Калініченко В.В. Селянське господарство в Україні в період НЕПу: Історико-економічне дослідження. – Харків: Основа, 1997. – 400 с.

38. Там же. – С. 36.
39. Малик Я.Й. Насадження радянського режиму в українському селі (жовтень 1917-1920 рр.): Дис. док. іст. наук. – Львів, 1997. – 550 с.
40. Там же. – С. 36-38.
41. Новохатько Л.М. Соціально-економічні і культурні процеси в Україні у контексті національної політики радянської держави (20-ті – середина 30-х рр. ХХ ст.): Автореферат дисертації доктора історичних наук / Київський університет ім. Т.Шевченка. – К., 1999. – 43 с.
42. Там же. – С. 25.
43. Хорошун Б.І. Продовольча політика в Україні у 1920-1930-х рр.: Автореферат дисертації доктора історичних наук / Київський університет ім.Т.Шевченка. – К., 1999. – 35 с.
44. Там же. – С. 21.
45. Адамський В. Земельна реформа в контексті традицій і ментальності українського селянства // Розбудова держави. – 1994. – №10. – С. 41-44.
46. Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.). – К., 2000. – 208 с.
47. Там же. – С. 55.
48. Конквест Р. Жнива скорботи. – К.: Либідь, 1993. – 383 с.
49. Там же. – С. 65.
50. Там же. – С. 67.
51. Там же. – С. 69.
52. Хоскінг Д. История Советского Союза. 1917-1991. – М., 1995. – 510 с.
53. Там же. – С. 125.
54. Там же. – С. 129.
55. Там же.
56. Там же. – С. 130.
57. Всемирная история: В 24 т. – Т.21. Мир в период создания СССР / Под ред. Бодак А.Н., Войнич И.Е., Волчек Н.М. и др. – Мн.: Литература, 1997. – 416 с.
58. Там же. – С. 218.
59. Там же. – С. 229.
60. Там же.
61. Там же. – С.
62. История России. ХХ век / Под ред. Дмитренко В.П. – М.: АСТ, 1997. – 608 с.

63. Там же. – С. 214.
64. Там же. – С. 219.
65. История России / Сост. и отв. ред. Радугин А.А. – М.: Центр, 1998. – 352 с.
66. Там же. – С. 242.
67. Там же. – С. 252.
68. Новейшая история Отечества. ХХ век: В 2 т. – Т.1. // Под ред. Киселева А.Ф., Шагина Э.М. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1998. – 496 с.
69. Там же. – С. 401.
70. Там же.
71. Верт Н. История Советского государства. 1900-1991.: Пер с фр., 2-е изд. – М.: ИНФРА. – М.: Издательство “Весь Мир”, 1999. – 544 с.
72. Там же. – С. 178.
73. Декреты Советской власти: в 20 т. – М., 1986. – Т.ХІІІ. – С. 204.
74. Декреты Советской власти: в 20 т. – М., 1987. – Т.ХІІ. – С. 210.
75. Декреты Советской власти: в 20 т. – М., 1986. – Т.ХІІІ. – С. 218.
76. Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства (далі – СУ РСФСР). – М., 1921. – №37. – С. 197.
77. СУ РСФСР. – М., 1921. – №38. – С. 204.
78. СУ РСФСР. – М., 1921. – №87. – С. 197.
79. СУ РСФСР. – М., 1922. – №25. – С. 284.
80. СУ РСФСР. – М., 1922. – №67. – С. 892.
81. СУ РСФСР. – М., 1922. – №75. – С. 928.
82. СУ РСФСР. – М., 1923. – №16. – С. 158.
83. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: В 5-ти т. – М.: Издательство политической литературы, 1967. – Т.1. 1919-1928 гг. – С. 229 – 231.
84. Там же. – С. 363 – 366.
85. Там же. – С. 455 – 456.
86. КПРС в резолюциях та рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.: У багатьох томах. – К.: Видавництво політичної літератури, 1979. – Т.2. 1917-1924. – С. 246 – 247.
87. Там же. – С. 258 – 260.
88. Там же. – С. 315 – 320.
89. Там же. – С. 320 – 322.
90. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций, пленумов

- ЦК.: В 10 т. – М.: Издательство политической литературы, 1983. – Т.2. 1917-1922. – С. 370 – 371.
91. Там же. – С. 423 – 436.
92. Там же. – С. 466 – 473.
93. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций, пленумов ЦК.: В 10 т. – М.: Издательство политической литературы, 1984. – Т.3. 1922-1925. – С. 75 – 79.
94. Там же. – С. 160 – 176.
95. Там же. – С. 381 – 383.
96. КПУ в резолюциях и решениях съездов, конференций, пленумов ЦК.: В 2 т. – К.: Издательство политической литературы, 1958. – С. 108 – 113.
97. Там же. – С. 113 – 118.
98. Там же. – С. 215 – 218.
99. Там же. – С. 233 – 238.
100. Там же. – С. 268 – 283.
101. XIV конференция РКП (б). Стенографический отчет. – М.-Л., 1925. – С. 335.
102. II конференция финотделов 1921 г. Стенографический отчет. – М., 1922. – С. 126.
103. Радянське будівництво на Київщині в 1923 р. Тези доповіді Предгубвиконкому тов. Гринько VII Губерніальному з'їзду Рад Київщини. 7-10 січня 1924 р. – К., 1924. – С. 35.
104. Бюлетень VII Всеукраїнського з'їзду Рад. – 1922. – №5. – С. 16.
105. Кременчугское губэкономсовещание. – 1921. – С. 46.
106. VII губернский съезд Советов Полтавщины. 6-11 января 1924. – Полтава: Голос труда, 1924. – С. 48.
107. Отчет ЦК КП(б)У и НКРКИ УССР. – Харьков, 1924. – С. 81.
108. Звіт робітничо-селянського уряду України за 1923-1924 р. – Харків, 1925. – С. 305.
109. Доклад комиссии СНК Союза ССР по изучению тяжести обложения населения СССР в 1924/1925 году. – Харьков, 1927. – С. 120.
110. Народное хозяйство Украины в 1921 г. Отчет Украинского Экономического Совета Совету Труда и Обороне. – Харьков, 1922. – С. 886.
111. Лифшиц М. Система обложения крестьянства в 1924/1925 // Вестник финансов. – 1924. – №3. – С. 4-20.
112. От разверстки к продналогу // Экономическая жизнь. – 1921.

- №69. – С.1-5.
113. Струмилин С. От продразверстки к продналогу // Экономическая жизнь. – 1921. – №82. – С.1-6.
114. Кактынь А. Письмо из Украины. Хлеб насущный // Экономическая жизнь. – 1922. – №1. – С.1-5.
115. Гольдберг С. Итоги продналоговой кампании и дальнейшие задачи продорганов на Полтавщине // Экономическая жизнь. – 1922. – №9. – С.1-2.
116. Селянська правда. – Харків. – 1923. – 30 липня.
117. Комуніст (Харків). – 1921. – 16 грудня.
118. Коммунист (Харьков). – 1921. – 17 декабря.
119. Комуніст. – 1928. – 18 квітня.
120. Сельскохозяйственный налог 1924/25 г. и источники его выполнения. – Х., 1925. – Вып. 9. – 36 с.
121. Сельскохозяйственный налог на Украине в 1928/29 гг. – Х., 1929. – 34 с.
122. Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД, 1918-1939. Документы и материалы: В 4 томах. – М.: РОССПЭН, 1998. – Т.1: 1918-1922 гг. – 864 с.

До розділу II.

1. Панченко П.П. Аграрна історія України. – К.: Видавничий центр Просвіта, 1996. – С. 140.
2. Хрящева А. Группы и классы в крестьянстве. К XII съезду РКП(б). – М., 1926. – С. 82.
3. Історія селянства Української РСР. У 2 т. – К.: Наукова думка, 1967. – Т.2. – С. 84.
4. Десятый съезд РКП(б). Март 1921 год. Стенографический отчет. – М. – 1963. – С. 416.
5. Данилов В.П. Советское крестьянство. Краткий очерк истории (1917-1969). – М.: Издательство политической литературы, 1970. – С. 106.
6. Попов П.И. Сельское хозяйство Союза Республик. – М.-Л., 1924. – С. 13.
7. Панченко П.П. Вказ. праця. – С. 140.
8. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України), ф.1, оп.1, спр.29. – Арк. 77.

9. Ленін В.І. Повне зібрання творів: У 55 т. - К.: Видавництво політичної літератури, 1973. - Т. 35. - С. 204.
10. Ленін В.І. Повне зібрання творів: У 55 т. - К.: Видавництво політичної літератури, 1973. - Т. 36. - С. 189.
11. Там же. - С. 301.
12. Чернов В. Перед бурей. - Нью-Йорк, 1953. - С. 13.
13. СУ РСФСР. - М., 1919. - №1. - С. 10.
14. Там же. - С. 13.
15. Известия ЦК РКП (б), 1920, №1. - С. 3.
16. Военные архивы России. - М., 1993. - Вып. 1. - С. 49.
17. ЦДАГО України, ф.1, оп.1, спр.97. - Арк. 1.
18. Там же. - Арк. 6-7.
19. Бюллетень Наркомпрода, 1920, №19. - С. 1-5.
20. Малик Я.Й. Насадження радянського режиму в українському селі (жовтень 1917-1920 рр.): Дис. док. іст. наук. - Львів, 1997. - С. 288.
21. Там же. - С. 289.
22. Баевский М. Очерки по истории хозяйственного строительства периода гражданской войны. - М., 1957. - С. 182.
23. Дьяченко В.П. Советские финансы в первой фазе развития социалистического государства. - М., 1947. - С. 176-177.
24. Валенштайн А. Обложение и платежи крестьянства в довоенное и революционное время. - М.: Экономист, 1924. - С. 120.
25. Ленін В.І. Повне зібрання творів: У 55 т. - К.: Видавництво політичної літератури, 1974. - Т.44. - С. 159.
26. Литошенко Л. Кооперация, социализм и капитализм. - Пт., 1922. - С. 198.
27. Маслов П. Развитие сельского хозяйства до и после революции // Известия ЦК КПСС. - 1989. - №10. - С. 200.
28. Російський державний військовий архів (далі - РДВА), ф. 33987, оп. 2, спр. 74. - Арк. 7-8.
29. Центральний архів Федеральної Служби Безпеки Російської Федерації (далі - ЦА ФСБ РФ), ф.1, оп.6, спр.161. - Арк. 48.
30. ЦА ФСБ РФ, ф.1, оп.1, спр.35. - Арк. 4-5.
31. ЦА ФСБ РФ, ф.1, оп.4, спр.178. - Арк. 11а-11г.
32. ЦА ФСБ РФ, ф.1, оп.4, спр.162. - Арк. 14а-14в.
33. ЦА ФСБ РФ, ф.1, оп.4, спр.161. - Арк. 48.
34. Там же. - Арк. 45.
35. ЦА ФСБ РФ, ф.1, оп.4, спр.159. - Арк. 3.

36. Десятый съезд РКП(б). Март 1921 год. Стенографический отчет. - М. - 1963. - С. 422.
37. Ленін В.І. Повне зібрання творів: У 55 т. - К.: Видавництво політичної літератури, 1974. - Т.43. - С. 59.
38. Там же. - С. 387.
39. Социалистический вестник. - 1921. - №17. - С. 3.
40. ЦА ФСБ РФ, ф.1, оп.4, спр.159. - Арк. 16.
41. Маслов П. Развитие сельского хозяйства до и после революции // Известия ЦК КПСС. - 1989. - №10. - С. 33.
42. Экономист. - 1922. - №1. - С. 61.
43. Экономист. - 1922. - №3. - С. 51.
44. Там же. - С. 25.
45. История социалистической экономики СССР. В 7 т. - М.: Наука, 1976. - Т.1. - С. 78-79.
46. Там же. - С. 143.
47. Там же. - С. 24.
48. Бергман Т. Фазы постреволюционной политики в СССР, КНР и Югославии // История СССР. - 1990. - №5. - С.189.
49. История социалистической экономики СССР. В 7 т. - М.: Наука, 1976. - Т.1. - С. 25.
50. Ленін В.І. Повне зібрання творів: У 55 т. - К.: Видавництво політичної літератури, 1974. - Т.43. - С. 222-223.
51. Хрящева А. Вказ. праця. - С.82.
52. Струмилин С. От продрозверстки к продналогу // Экономическая жизнь. - 1921. - №82. - С. 4.
53. Данилов В.П. Вказ. праця. - С. 111.
54. Кульчицький С.В. УСРР в добу НЕПу (1921-1928). - К., 1995. - С. 30.
55. Ленін В.І. Повне зібрання творів: У 55 т. - К.: Видавництво політичної літератури, 1974. - Т.43. - С. 51.
56. КПУ в резолюціях и рішеннях съездов, конференцій, пленумов ЦК.: В 2 т. / К.: Издательство политической литературы, 1958. - С. 139.
57. КПСС в резолюціях и рішеннях съездов, конференцій, пленумов ЦК. В 10 т. - М.: Издательство политической литературы, 1983. - Т.2. 1917-1922. - С. 256-257.
58. Генкина Э.Б. Переход советского государства к новой экономической политике (1921-1922). - М.: Государственное издательство политической литературы, 1954. - С. 120.

59. Известия ВЦИК. – 1921. – 17 марта. – С. 3.
60. СУ РСФСР. – М., 1921. – №26. – С. 147.
61. Там же.
62. Там же. – С. 154.
63. Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства (далі – СУ РСФСР). – М., 1921. – №37. – С.197.
64. СУ РСФСР. – М., 1921. – №38. – С. 204-205.
65. СУ РСФСР. – М., 1921. – №48. – С. 236.
66. Там же. – С. 239.
67. СУ РСФСР. – М., 1921. – №51. – С. 281.
68. Там же. – С. 291.
69. СУ РСФСР. – М., 1921. – №60. – С. 415.
70. Комунист. – 1921. – 29 марта. – С. 3.
71. Панченко П.П. Вказ. праця. – С. 147.
72. Струмилин С. Вказ. стаття. – С. 4.
73. Гольдберг С. Итоги продналоговой кампании и дальнейшие задачи продорганов на Полтавщине // Экономическая жизнь. – 1922. – №9. – С.1.
74. Бюлетень VII Всеукраїнського з'їзду Рад. – 1922. – №5. – С.2.
75. История социалистической экономики СССР. В 7 т. - М.: Наука, 1976. – Т.1. – С. 6.
76. СУ РСФСР. – М., 1922. – №75. – С. 46.
77. Там же. – С. 13.
78. Двенадцатый съезд РКП(б). 17-25 апреля 1923 г. Стенографический отчет. – М., 1968. – С. 50.
79. Там же. – С. 28-29.
80. Бюлетень VII Всеукраїнського з'їзду Рад. – 1922. – №5. – С.16.
81. Там же. – С. 9.
82. Исторический архив. – 1962. – №1. – С. 73.
83. Струмилин С. Вказ. стаття. – С. 1.
84. Там же.
85. Там же. – С. 2.
86. Там же. – С. 3.
87. VII губернский съезд Советов Полтавщины. 6-11 января 1924. – Полтава: Голос труда, 1924. – С. 3.
88. Струмилин С. Вказ. стаття. – С. 4.
89. Там же.

90. VII губернский съезд Советов Полтавщины. 6-11 января 1924. – Полтава: Голос труда, 1924. – С. 4.
91. Струмилин С. От продразверстки к продналогу // Экономическая жизнь. – 1921. – №82. – С. 5.
92. Вестник агитации и пропаганды. – 1922. – №2-3. – С. 46.
93. Кактынь А. Письмо из Украины. Хлеб насущный. // Экономическая жизнь. – 1922. – №1. – С.2.
94. Там же. – С. 3-4.
95. Там же. – С. 5.
96. Пешехонов А.В. Сравнительная тяжесть натуральных налогов 1921 года для различных групп крестьянства. – Х., 1922. – С. 17.
97. Там же. – С. 8.
98. СУ РСФСР. – М., 1921. – №78. – С. 658.
99. Народное государственное хозяйство СССР в 1922 - 1923 г. – М., 1923. – С. 696-697.
100. Альтерман А.Я. Хлебные ресурсы Украины. – Харьков, 1923. – С. 92.
101. Мовчан О.М. Голод 1921-1923 рр. в Україні // УІЖ. – 1990. – №10. – С. 38-45; № 12. – С. 40.
102. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 981. – Арк. 1-3.
103. ЦДАВО України, ф. 2065, оп. 1, спр. 535. – Арк. 14.
104. СУ РСФСР. – М., 1921. – №49. – С. 256.
105. СУ РСФСР. – М., 1921. – №52. – С. 310.
106. СУ РСФСР. – М., 1921. – №55. – С. 346.
107. Гольдберг С. Вказ. стаття. – С.1.
108. Збірник узаконень України (далі – ЗУ України). – 1922. – №12. – С. 199.
109. ЗУ України. – 1922. – №9. – С. 55.
110. СУ РСФСР. – М., 1922. – №16. – С.167.
111. Отчет НКФ X Всероссийскому съезду Советов за 1922 г. – М., 1922. – С. 59.
112. ЗУ України. – 1922. – №11. – С. 189.
113. Там же. – С. 116.
114. Там же. – С. 738.
115. СУ РСФСР. – М., 1922. – №37. – С. 431.
116. Отчет НКФ X Всероссийскому съезду Советов за 1922 г. – М., 1922. – С. 63.
117. Валенштайн А. Вказ. праця. – С. 97.

118. Там же. – С. 98.
119. Там же. – С. 118.
120. Отчет Центральной комиссии по борьбе с последствиями голода при ВУЦНК. – Харьков, 1922. – С. 34-50.
121. Итоги борьбы с голодом в 1921-1922 г. – М., 1922. – С. 263.
122. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 981. – Арк. 4.
123. Там же.
124. Ливенский М. Продналог и голодающие районы. – М.: Красная новь, 1922. – С. 8.
125. Бюллетень №3 VII Всеукраинской конференции КП (6)У. – Харьков, 1921. – С. 126.
126. Мовчан О.М. Голод 1921-1923 рр. в Україні // УІЖ. – 1990. – №10. – С. 38-45; № 12. – С. 9.
127. ЗУ України. – 1922. – №1. – С. 29.
128. ЦДАВО України, ф. 258, оп. 1, спр. 239. – Арк. 60.
129. Там же. – Арк. 40.
130. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 3, спр. 702. – Арк. 47.
131. Там же. – Арк. 49.
132. Там же. – Арк. 169.
133. Сельское хозяйство Украины в 1921 г. Отчет УЭС Совету труда и обороны. – Харьков, 1922. – С. 31.
134. ЗУ України. – 1922. – №30. – С. 473.
135. Альтерман А.Я. Хлебные ресурсы Украины. – Харьков, 1923. – С. 108.
136. Народное государственное хозяйство СССР в 1922-1923 г. – М., 1923. – С. 657.
137. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций, пленумов ЦК. В 10 т.- М.: Издательство политической литературы, 1983. – Т.2. 1917-1922. – С. 302.
138. Там же. – С. 431.
139. Там же. – С. 204.
140. Там же. – С. 335.
141. СУ РСФСР. – М., 1922. – №25. – С. 284.
142. Беднота. – 1922. – № 1226.
143. ЗУ України. – 1922. – №31. – С. 486.
144. Итоги десятилетия Советской власти в цифрах: 1917-1927. – М., 1928. – С. 379.
145. Украина: Статистический справочник. – Харьков, 1925. – С. 308.

146. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 981. – Арк. 26.
147. Емельяненко А. Осенняя посевная кампания 1922 г. // Бюллетень Народного Комиссариата земледелия УССР. – 1922. – №15. – С. 3.
148. Ливенский М. Продналог и голодающие районы. – М.: Красная новь, 1922. – С. 7.
149. Правда. – 1922. – 24 листопада.
150. Альский М. Наши финансы за время гражданской войны и НЭПа. – М.: Красная новь, 1923. – С. 30.
151. Там же. – С. 43.
152. Ливенский М. Вказ. праця. – С. 8.
153. СУ РСФСР. – М., 1922. – №25. – С. 284.
154. Беднота. – 1922. – № 226.

До розділу III.

1. VII губернский съезд Советов Полтавщины. 6-11 января 1924. – Полтава: Голос труда, 1924. – С. 30.
2. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. – Харків, 1930. – С.112.
3. Попов П.И. Сельское хозяйство Союза Республик. – М.-Л., 1924. – С. 33.
4. Там же. – С. 58.
5. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций, пленумов ЦК.: В 10 т.- М.: Издательство политической литературы, 1983. – Т.2. 1917-1922. – С. 429.
6. Струмилин С. От продразверстки к продналогу // Экономическая жизнь. – 1921. – №82, – С. 4.
7. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций, пленумов ЦК.: В 10 т.- М.: Издательство политической литературы, 1983. – Т.2. 1917-1922. – С. 432.
8. Известия. – 1923. – 15 мая. – № 105. – С. 3.
9. Памятка для крестьян на 1923-1924 гг. – М., 1923. – С. 55.
10. Що таке єдиний сільськогосподарський податок. – Харків: Видання голополітосвіти і наркомпроду УСРР, 1923. – С. 6.
11. Там же. – С. 21.
12. Там же.
13. Там же. – С. 9.

14. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1885. – Арк. 18.
15. Там же. – арк. 19.
16. Памятка для крестьян на 1923-1924 гг. – М., 1923. – С. 55.
17. Що таке єдиний сільськогосподарський податок. – Харків: Видання головлітосвіти і наркомпроду УСРР, 1923. – С. 10.
18. Памятка для крестьян на 1923-1924 гг. – М., 1923. – С. 57.
19. Там же.
20. Що таке єдиний сільськогосподарський податок. – Харків: Видання головлітосвіти і наркомпроду УСРР, 1923. – С. 21.
21. XIV конференція РКП(б). Стенографический отчет. – М. –Л., 1925. – С. 4.
22. Там же. – С. 64.
23. VII губернский съезд Советов Полтавщины. 6-11 января 1924. – Полтава: Голос труда, 1924. – С. 16.
24. Там же. – С. 59.
25. Там же. – С. 20-21.
26. Отчет ЦК КП(б)У и НКРКИ УССР. – Харьков, 1924. – С. 81.
27. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1887. – Арк. 70.
28. Там же. – Арк. 71.
29. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1835. – Арк. 1.
30. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1889. – Арк. 36.
31. Владимиров М. К партийному съезду // Вестник финансов. – 1923. – №21. – С. 6-7.
32. Залеский М.Я. Налоговая политика Советского государства в деревне. – М., 1940. – С. 42.
33. СУ РСФСР. – М., 1923. – № 42. – С. 451.
34. Райхман Л. Денежные эквиваленты в сельскохозяйственном налоге // Вестник финансов. – 1923. – №43. – С. 17-19.
35. Залеский М.Я. Вказ. праця. – С. 46.
36. СУ РСФСР. – М., 1923. – №16. – С. 158.
37. Народное хозяйство СССР в 1923/1924 хозяйственном году. – М., 1925. – С. 140.
38. Марьяхин Г.Л. Налоговая система СССР. – М., 1952. – С. 52.
39. Там же. – С. 55.
40. Большаков А.М. Современная деревня в цифрах. – Л., 1925. – С. 34.
41. Там же.
42. Там же. – С. 35.

43. Фининспектор. Налоговые недуги // Вестник финансов. – 1923. – №43. – С. 34.
44. Экономическая жизнь. – 1922. – №82. – С. 3.
45. ВКП(б) в резолюциях и решениях съездов, конференций, пленумов ЦК. В 3 т. – М., 1936. – Т.1. – С. 489.
46. Атлас З. Очерки по истории денежного обращения в СССР (1917-1925). – М., 1940. – С. 180.
47. ВКП(б) в резолюциях и решениях съездов, конференций, пленумов ЦК. В 3 т. – М., 1936. – Т.1. – С. 557.
48. Там же. – С. 489.
49. Сокольников Г.Я. Денежная реформа. – М.: Финансовое издательство НКФ СССР, 1925. – С. 54.
50. Звіт робітничо-селянського уряду України за 1923-1924 р. – Харків, 1925. – С. 35.
51. Там же. – С. 37-38.
52. Вісті ВУЦВК. – 1924. – №110. – С. 3.

До розділу IV.

1. Дьяченко В.П. Советские финансы в первой фазе развития социалистического государства. – М., 1947. – С. 241
2. Ленін В.І. Повне зібрання творів. У 55 т. – К.: Видавництво політичної літератури, 1974. – Т. 43. – С. 335.
3. Известия ЦК РКП(б). – 1921. – №31. – С. 11.
4. ЦДАГО України. – ф. 1., оп. 20., спр. 1872. – Арк.488.
5. Гольдберг С. Итоги продналоговой кампании и дальнейшие задачи продорганов на Полтавщине // Экономическая жизнь. – 1922. – №9. – С.1.
6. Иверонов С. Налоговый аппарат // Вестник финансов. – 1922. – №43. – С. 24.
7. Там же. – С. 25.
8. II конференция финотделов 1921 г. Стенографический отчет. – М., 1922. – С. 66.
9. От разверстки к продналогу // Экономическая жизнь. – 1921. – №69. – С. 66.
10. Там же. – С. 67.
11. Гольдберг С. Вказ. стаття. – С.1.

12. Совещание финансовых работников центрального района. 9-11 июня 1922 г. Стенографический отчет НКФ. – М., 1922. – С. 66-69; 90-91.
13. Фолькнер С.А. Прошлое и будущее русской экономической системы // Социалистическое хозяйство. – 1923. – №2-3. – С. 58.
14. КПРС в резолюциях та рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. У багатьох томах. – К.: Видавництво політичної літератури, 1979. – Т.2. 1917-1924. – С. 333.
15. Дьяченко В.П. Вказ. праця. – С. 242.
16. Известия ЦК РКП(б). – 1924. – №4. – С.69.
17. ВКП(б) в резолюциях и решениях съездов, конференций, пленумов ЦК. В 3 т. – М., 1936. – Т.1. – С. 427.
18. СУ РСФСР. – М., 1922. – №67. – С. 432.
19. Що таке єдиний сільськогосподарський податок. – Харків: Видання головполітосвіти і наркомпроду УСРР, 1923. – С. 11.
20. Там же. – С. 12.
21. Там же. – С. 13.
22. СУ РСФСР. – М., 1923. – №16. – С. 158.
23. Марьяхин Г.Л. Налоговая система СССР. – М., 1952. – С. 87.
24. Там же.
25. Ростовский Ю. Кризис НЕПа и современное положение в России. – Белград, 1923. – С. 176-179.
26. Марков А.П. Разверстка и натуральный налог. – Берлин, 1923. – С. 158.
27. Вестник финансов. – 1924. – №2. – С. 51.
28. Допомога радянської влади сільському господарству за останні роки. – Харків, 1927. – С. 8.
29. ЦДАГО України, ф. 1., оп. 20., спр. 1872. – Арк.55.
30. Там же. – Арк. 56.
31. Левин Р. Налоги и крестьянство. – М., 1923. – С. 26.
32. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций, пленумов ЦК. В 10 т. – М.: Издательство политической литературы, 1984. – Т. 3 (1922-1925). – С. 489.
33. Марьяхин Г.Л. Вказ. праця. – С. 54.
34. Соколов Н.Г. Налоговая политика Советского государства в деревне к концу восстановительного периода (1924-1925) // Ученые записки Рязанского педагогического института. – М., 1965. – Т.36. – С. 37.

35. Налоговые льготы красноармейцам, инвалидам и их семьям. – М., 1925. – С. 8.
36. Марьяхин Г.Л. Вказ. праця. – С. 33.
37. ВКП(б) в резолюциях и решениях съездов, конференций, пленумов ЦК.: В 3 т. – М., 1941. – Т.2. – С. 25.
38. Залесский М.Я. Налоговая политика Советского государства в деревне. – М., 1940. – С. 53.
39. ЦСУ СССР. Статистический справочник СССР за 1928 г. – М., 1929. – С. 570.
40. Данилов В.П. Советская налоговая политика в доколхозной деревне // Октябрь и советское крестьянство. – М., 1977. – С. 182.
41. Тяжесть обложения в СССР. – М., 1926. – С. 95-97.
42. Допомога радянської влади сільському господарству за останні роки. – Харків, 1927. – С. 14.
43. ЦДАГО України, ф. 1., оп. 20., спр. 1891. – Арк. 73.
44. ЦДАГО України, ф. 1., оп. 20., спр. 1887. – Арк. 71.
45. ЦДАГО України, ф. 1., оп. 20., спр. 1891. – Арк. 77.
46. Там же.
47. ЦДАГО України, ф. 1., оп. 20., спр. 2075.. – Арк. 64.
48. ЦДАГО України, ф. 1., оп. 20., спр. 2058.. – Арк. 4.
49. Верт Н. История Советского государства. 1900-1991.: Пер с фр., 2-е изд. – М.: ИНФРА. – М.: Издательство “Весь Мир”, 1999. – С. 181.
50. НК РКИ СССР. Единый сельхозналог в 1924-1925 г. – М., 1925. – С. 8.
51. ЦДАГО України, ф. 1., оп. 20., спр. 2058. – Арк. 59.
52. Известия ЦК РКП(б). – 1925. – №27. – С. 5.
53. НК РКИ СССР. Единый сельхозналог в 1924-1925 г. – М., 1925. – С. 19.
54. Там же – С. 54.
55. Там же. – С. 67.
56. ЦДАГО України, ф. 1., оп. 20., спр. 2058. – Арк. 59.
57. Вестник финансов. – 1924. – №2. – С. 62.
58. ЦДАГО України, ф. 1., оп. 20., спр. 2058. – Арк. 63.
59. Там же. – Арк. 64.
60. Там же. – Арк. 65.
61. Там же. – Арк. 68.
62. Там же. – Арк. 67.

63. Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.). – К., 2000. – С. 61.
64. Там же. – С. 65.
65. Там же.
66. ЗУ УСРР. – 1923. – №1. – С. 10.
67. Тяжесть обложения в СССР (социальный состав, доходы и налоговые платежи населения Союза ССР в 1924/25, 1925/26 и 1926/27 годах): Доклад комиссии СНК Союза ССР по изучению тяжести обложения населения Союза. – М., 1929. – С. 114-115.
68. Ганжа О.І. Вказ. праця. – С. 62.
69. IV сесія ВУЦВК ІХ скликання. Стенографічний звіт. – Х., 1926. – С. 41.
70. Там же. – С. 83.
71. Лазуренко В.М. Заможне селянство України в умовах НЕПу. – Черкаси, 2003. – С. 121.
72. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період НЕПу: Історико-економічне дослідження. – Х., 1997. – С. 72.
73. ЗУ УСРР. – 1927. – №55. – С. 229.
74. Ганжа О.І. Вказ. праця. – С. 62.
75. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України: Рік перший. – Х., 1931. – С. 231.
76. Калініченко В.В. Вказ. праця. – С. 72.
77. Там же.
78. Два роки роботи уряду УСРР. 1926/27 – 1927/28: матеріали до звіту XI з'їзду Рад. – Х., 1929. – С. 77.
79. Калініченко В.В. Вказ. праця. – С. 73.
80. Там же.
81. Там же.
82. Там же.
83. Там же.
84. Там же.
85. Ленін В.І. До проекту постанови ЦК РКП(б) про продрозверстку на Україні // Повне зібрання творів. – Т. 37. – К.: Вид-во політичної літератури України, 1973. – С. 498.
86. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК / пер. з 8-го рос. вид. – К.: Політвидав, 1979. – 1980. – Т.2. – 1979. – С. 77.

87. Денисовець П.М., Єрмак О.П. Податкова політика радянської держави щодо селянства України у 1921-1929 рр. // У.І.Ж. – 1982. – №6. – С. 89.
88. Ганжа О.І. Вказ. праця. – С. 55.
89. Ганжа О.І. Вказ. праця. – С. 55-56.
90. ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр. 843. Центральний комітет Комуністичної партії України. Відділ по роботі на селі (01.01. - 05.09. 1921). – Арк. 28.
91. Селянська правда. – Харків. – 1923. – 30 липня.
92. Комуніст (Харків). – 1921. – 16 грудня.
93. Коммунист (Харьков). – 1921. – 17 декабря.
94. Україна і світ. Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства: Навчальний посібник для вузів. – К.: Генеза, 1994. – С. 318.
95. Адамський В. Земельна реформа в контексті традицій і ментальності українського селянства // Розбудова держави. – 1994. – №10. – С. 43.
96. Ганжа О.І. Вказ. праця. – С. 65.
97. Денисовець П.М., Єрмак О.П. Вказ. стаття. – С. 95.; Украинский экономист. – 1924. – 16 мая.
98. Украинский экономист. – 1924. – 16 мая.
99. Сельскохозяйственный налог 1924/25 г. и источники его выполнения. – Х., 1925. – Вып. 9. – С. 8-9.
100. Там же. – С. 15.
101. Історія селянства Української РСР. В 2-х томах. – Т.2. / Редкол. тому: І.І. Компанієць (гол. ред.), І.Х. Ганжа, І.І. Слинко. – К.: Наукова Думка, 1967. – С. 123-124.
102. Лях С.Р. Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу. – К.: Вища школа, 1990. – С. 110.
103. Денисовець П.М., Єрмак О.П. Вказ. стаття. – С. 94.
104. Там же.
105. Там же.
106. Там же. – С. 95.
107. Комуніст. – 1928. – 18 квітня.
108. Денисовець П.М., Єрмак О.П. Вказ. стаття. – С. 95.
109. Ганжа О.І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР / Серія "Історичні зошити". – К., 1996. – С. 33.
110. Денисовець П.М., Єрмак О.П. Вказ. стаття. – С. 95.

111. Енциклопедія Українознавства. – Львів: НТШ, 1994. – Т. 4. – С. 1242.
112. Історія селянства Української РСР. В 2-х томах. – Т.2. .... – С. 124.
113. Ганжа О.І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР / Серія "Історичні зошити". – К., 1996. – С. 32-33.
114. Денисовець П.М., Єрмак О.П. Вказ. стаття. – С. 95.
115. Історія селянства Української РСР. В 2-х томах. – Т.2. ... – С. 124.
116. Енциклопедія Українознавства. – Львів: НТШ, 1994. – Т. 4. – С. 1242.

Зміст

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1.	
ПОДАТКОВА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ У РОКИ НЕПу: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ	
1.1 Історіографія проблеми	8
1.2 Джерельна база дослідження	22
РОЗДІЛ 2.	
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА НА ПОЧАТКУ 20-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ	
2.1 Українське село по закінченню революції. Пошуки шляхів виходу з кризи	30
2.2 Село і нова економічна політика	48
2.3 Голод 1921-1923 років і продподаток	64
РОЗДІЛ 3.	
ФОРМУВАННЯ РИНКОВИХ МЕХАНІЗМІВ РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ НА СЕЛІ	
3.1 Класовий характер визначення єдиного сільсько-господарського податку	79
3.2 Перехід до грошової форми оподаткування селянства УСРР	95
РОЗДІЛ 4.	
ФІНАНСОВО-ГРОШОВЕ СТАНОВИЩЕ СЕЛЯНСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В ДОБУ НЕПу	
4.1 Формування податкового апарату	110
4.2 Характер податкових платежів селянства	119
4.3 Наростання класово-дискримінаційних явищ у радянській податковій політиці в українському селі (1925-1928 рр.)	134
ВИСНОВКИ	152
БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ	166

Корновенко Сергій Валерійович
Лазуренко Валентин Миколайович

СЕЛО. ХЛІБ. ГРОШІ.

Податкова політика радянської влади
в українському селі у період НЕПу

Монографія

Технічний редактор *Евген Гордієнко*
Комп'ютерний набір *Юрій Лазуренко*
Комп'ютерна верстка
та дизайн обкладинки *Евген Гордієнко*

Здано до набору 01.07.2004. Підписано до друку 24.07.2004.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Петербург.
Офсетний друк. Умовн. друк. арк 11,75. Обл. вид. арк. 11,89.
Тираж 300 прим. Замовлення № 6. Ціна вільна.

*На першій сторінці обкладинки зображено розкуркулення селян у селі
Удачне Гришинського району на Донеччині.*

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 1667 від 29. 01. 2004 р.

"Ваш Дім"

Видавець ПП Дикий О.О.
18000, м. Черкаси, бул. Шевченка, 266/1, оф. 408
тел.: (0472) 32-16-87